Journal of Social Sciences of Kahramanmaraş Sütçü İmam University
KSÜSBD
http://dergipark.gov.tr/ksusbd

ISSN 1304-8120 | **e-ISSN** 2149-2786

Araştırma Makalesi * Research Article

Türk Mizah Basınının Gelişimi ve Özellikleri Üzerine Tarihsel Bir Değerlendirme

A Historical Evaluation on the Development and Characteristics of the Turkish Humor Press

Ömer Faruk YÜCEL
Dr. Öğr. Üyesi, İnönü Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü, Malatya/Türkiye
omerfarukyucel4@gmail.com
Orcid ID: 0000-0002-3035-004X

Öz: Gülmece ve şaka anlamları ile bilinen mizah, belirli bir toplumun tarihî ve kültürel birikimiyle anlam kazanmaktadır. Mizah, tarihî süreçte toplumlar tarafından özellikle eleştirel düşünceyi yansıtmanın bir yolu olarak kullanılmıştır. İletişim araçları, bu yolu sağlamada etkili rol oynamıştır. Türk basını da mizah için böyle bir vasıta rolü görmüştür. Çalışmada Türk mizah basınının kronolojik olarak hangi aşamalardan geçtiği incelenmiş ve devrin şartları da göz önünde bulundurularak değerlendirilmiştir. Mizah basınına ilişkin veriler, literatür taraması ile elde edilmiş ve nitel araştırma tasarımlarından tarihsel analiz metodu yoluyla tahlil edilmiştir. Çalışmanın amacı Türk mizah basınının tarihî süreçte ne gibi işlevlere sahip olduğunu, hangi mizah türlerini kullandığını ve siyasî değişmelerle nasıl konumlandığını tespit etmektir. Türk mizah basını, eğlendirme ve güldürmenin yanı sıra tenkit/eleştiri işlevini de yerine getirmiştir. Fakat siyasî şartlara, basın-iktidar ilişkilerine ve devrin genel şartlarına bağlı bir gelişme göstermiştir. Mizah basını, toplumun ve devletin aksayan yönlerini kendine has üslubu ile ortaya koymaya çalışmıştır. Bununla birlikte muhtelif devirlerde yürürlüğe koyulan basın rejimleri ve hükümet tedbirleri mizah basınının bu işlevi gerçekleştirmesine engel olmuştur. Bu yüzden mizah basını bazı dönemlerde sansüre uğramış ve yurt dışında faaliyetini sürdürmüştür. Türk mizah basını, bu zorlukların yanı sıra siyasî kutuplaşmalardan da etkilenmiştir. Mizahın eleştiri gücü, farklı düşüncelerin temsil aracı olarak basında kullanılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mizah, basın, gazetecilik, medya, iletişim.

Abstract: Humor, known for its humour and joking meanings, gains meaning with the historical and cultural background of a particular society. Humor has been used by societies throughout history as a way to reflect critical thinking. Communication tools played an effective role in providing this path. The Turkish press also undertook such an instrumental role for humor. In the study, the stages that the Turkish humor press went through chronologically were examined and evaluated by taking into account the conditions of the period. Data regarding the humor press were obtained through literature review and analyzed through the historical analysis method from qualitative research designs. The aim of the study is to determine what functions the Turkish humor press had in the historical process, which types of humor it used and how it positioned itself with political changes. The Turkish humor press, as well as entertaining and making laugh, also fulfilled the function of criticism. However, it developed depending on the political conditions, press-government relations and the general conditions of the period. The humor press has tried to reveal the failing aspects of society and the state in its unique style. Thus, press regimes and government measures put into effect in various periods prevented the humor press from performing this function. For this reason, the humor press was censored in some periods and continued its activities abroad. Sometimes it had to adapt to current conditions. Intercalarily

Geliş Tarihi:14.09.2024 *Kabul Tarihi:30.06.2025* *Yayın Tarihi:31.08.2025*
Atıf: Yücel, Ö. F. (2025). Türk mizah basınının gelişimi ve özellikleri üzerine tarihsel bir değerlendirme. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 22*(2), 1118-1138. Doi: 10.33437/ksusbd.1550069

these difficulties, it has also been affected by political polarization. The critical power of humor had been tried to be used as a representatiton instrument of different ideas in the press.

Keywords: Humor, press, journalism, media, communication.

GİRİŞ

Mizah, "şaka ve latife yapmak" anlamına gelen Arapça kökenli "mezh" kelimesinden türemiştir. Kelimenin asıl yazılışı "müzah" olup, düşüncelerin şaka ve nükte yoluyla anlatıldığı yazı çeşidi olarak tanımlanmaktadır (Durmuş, 2020: 205). Ferit Devellioğlu (2006: 655) tarafından hazırlanan Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat içinde "mizah" kelimesi, "şaka, lâtife, eğlence" kelimelerinin karşılığı olarak verilmektedir. Ayrıca aynı sözlükte mizah kelimesiyle bağlantılı olarak "mizâh-âmiz (mizah karışmış, eğlenceli), mizah-gû(y) (dalkavuk), mizahî (mizahlı, eğlenceli), mizah-nüvis (mizaha dair), mizah-perver (mizahı seven)" kelime ve anlamlarına yer verilmiştir. Türkçede mizah kavramı, "gülmece" kelimesiyle karşılanmakta olup gülme eylemi, sosyokültürel bağlamla çeşitlenmektedir (Dursun, 2018: 38). Mizah, gülmece dışında da "şaka, eğlence, latife, nükte ve alay" gibi kavramlarla ilişkilendirilmiştir; bu yüzden kavramın sınırları belirsizleşmektedir (Alay, 2019: 24). Buradan hareketle mizah, kelime anlamı olarak eğlenceli ifade biçimi şeklinde tanımlanabilir. Fakat zamanla mizah, özellikle basın ve iletişim araçlarında eleştirel düşünceyi yansıtmanın bir yolu olarak kullanılagelmiştir.

Fransızca "humour" kelimesinin karşılığı olan mizahın pek çok tanımı olmakla birlikte genellikle gülmek, eğlenmek, espri, neşeli anlamlarına gelmektedir. "Humour" kelimesi etimolojik olarak mizahı çağrıştıran bu tür kelimeler için şemsiye bir kavram olarak kullanılmaktadır (Noonan, 2011: 93). Mizah, yalnızca gülmeyi değil aynı zamanda güldürürken düşündürmeyi de içinde barındıran bir anlama sahiptir. Bu, mizahın şaka içindeki gerçek ve beklenti tarafından ortaya çıktığını göstermektedir. Mizahın önemli bir özelliği olan bu durum mizahı takip edenleri belirsizliğe, çift anlamlılığa, sonuçta ise can alıcı bir noktaya götürmektedir (Ross, 2005: 7). Arthur Koestler (1997: 13-15) gülmenin mantığını "bir durumun ya da fikrin (L) kendi içlerinde tutarlı ama birbirleriyle çatışan (kesişen) iki anlam çerçevesi içinde (Mı ve M2) algılanması" olarak formülleştirmiştir. Anlamın kesiştiği (L) olayı yalnızca tek bir anlama sahip değildir; iki çağrışım alanına sahip olduğu için iki amaçlı bir değişken olma özelliğine sahiptir, ki bu da mizahi yaratım alanını ortaya koymaktadır.

Bu yüzden mizahın dil ile toplum arasında önemli bir bağı bulunmaktadır. Simon Critchley (2002: 4), bir ifadenin şaka olarak –mizah olarak- kabul edilebilmesi için arka planda içinde bulunulan toplumla ilgili bir anlaşma olması gerektiğini belirtmektedir. Critchley'in dikkat çektiği Henri Bergson (2014: 7) da *Gülme* isimli eserinde, gülmenin ancak kendi doğal ortamında yani toplum içinde anlaşılabileceğini belirtmiştir. Bergson'a göre (2014: 14-15) gülmenin altında yatan sebebin toplumsallığı, gülme eyleminin toplum fertleri tarafından beklenilen "otomatizm" ve "esneklik" özelliklerinin yitiminden kaynaklanmaktadır. Gülme; toplumun öğrendiği ve müştereken kabul ettiği davranış ve eylemlerin yön değiştirmesi veya olmaması durumunda toplumun mükemmellik amacından uzaklaşmasına verdiği tepkidir. Bu yüzden mizah, toplumun tarihî süreçte geliştirmiş olduğu kültürel ve toplumsal birikimin getirdikleriyle anlam kazanmaktadır.

Türk mizahının, matbaa ve basın öncesinde eleştiri kültürünün ve aklın sembolü hâline gelmiş en önemli ismi Nasreddin Hoca'dır. Nebi Özdemir (2010: 33) Nasreddin Hoca tipi ile oluşmuş fıkra belleğinin "Türk toplumuna Türk dilini, etkili konuşmayı, iletişim kurmayı bugün dahi öğretmeye devam ettiğini" belirtmektedir. Türk insanının kendini anlatırken Nasreddin Hoca'dan örnek vermesi, ona atıf yaparak konuşması mizahın dil ve toplum ilişkisini yakından göstermektedir. Nasreddin Hoca, sözlü kültürden devralınan önemli bir mizah kaynağı olduğu gibi aklı, açık fikirliliği, eleştirel düşünmeyi ve özgün bakış açısıyla Türk mizahının önemli bir sembolüdür (Özdemir, 2010: 40).

Ferit Öngören (1998) Türk mizahını ele aldığı çalışmasında, Türk basınının gelişmeye başladığı meşrutiyet devrinden önceki mizahı üç ana kategoride ele almıştır: (1) Antik Anadolu Mizahı, (2) Selçuklu Mizahı, (3) Osmanlı Mizahı. Antik Anadolu mizahının Türk mizahı üzerinde doğrudan bir tesiri olmamış; merkezî bir kültür inşa edememiş; Hitit, Med ve kısa süre Selçuklu devrinde kalarak farklı kültürlerin etkisinde gelişmiştir. Antik Anadolu mizah motifleri Ezop masalları, Noel Baba ve Sabaz, Türk mizahından ziyade Batı mizahı için önemli olmuşlardır. Bu devirler içinde en etkilisi Selçuklu

mizahıdır. Dede Korkut, Nasreddin Hoca, Keloğlan bu dönemde özellikle halk mizahının oluşturulmasında önemli olmuşlardır. Hoşgörünün oldukça güçlü olduğu bu dönemde mizah unsurları Anadolu Mutasavvıfı Yunus Emre'de de yer yer görülmektedir. Eğlence yönünden de oldukça zengin olan bu mizah, Türk mizahına önemli bir kaynak oluşturmuştur. Osmanlı mizahı ise Karagöz – Hacivat, Meddahlık geleneği ve edebî türler içerisinde kendini göstermiştir. Hacivat, saray tesirinde bir aydını, Karagöz ise halkı temsil etmektedir. Karagöz oyunlarında bu ikilinin karşılaşması lonca kültürünün bir yansıması olduğu gibi yine hoşgörüyü çağrıştıran pek çok unsuru ihtiva etmektedir. Karagöz, Hacivat tarafından sürekli eğitilen bir karakterdir; fakat bazen gerçekleri de açıkça konuşabilmektedir (Öngören, 1998: 40-59).

Türk mizahının matbaadan önceki özelliklerinin hoşgörü, akil bir tenkit ve halka özgü bir hayat tarzı/görüşü şeklinde özetlenebilir. Dolayısıyla mizaha ait ortaya konulabilecek önemli tespitlerden biri de toplumun veya halkın benimsediği hayat tarzının mizahi yönüne de tesir etmesidir (Güvenç, 2011: 179). Türk halkının ve kültürünün matbaa ve basından önce daha çok sözlü bir şekilde icra ettiği mizah, toplumsal belleğin ve birikimin bir yansımasıdır.

Matbaanın icadı ve ardından basının doğuşuyla birlikte mizah, yazılı bir şekilde de icra edilmeye başlamıştır. Hem edebî mahfilde hem de basında mizahın sıklıkla kullanılmaya başladığı görülmüştür. Karikatürler, fıkra, sohbet ve diğer edebî yazılar yazılı mizahın önemli türleri arasına girmiştir. Türk mizahı, basının doğuşu ve gelişimiyle birlikte kendine önemli bir yer edinmiş, "mizah basını", "mizahi yazı", "mizahçı" gibi yeni kavramların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Mizahın basındaki hızlı gelişiminde Batılılaşma sürecinin de rolüne dikkat çekmek gerekmektedir. Çünkü Türk basını, Batılılaşma süreci ile birlikte önemli değişimler geçirmiştir. Tenkit, gazeteye girerek halk için önem arz eden hadiselerde yöneticileri kamuoyu önünde uyarabilme, hatta bazen daha ağır şekilde tasvir edebilme imkânına kavuşmuştur. Mizah, tenkidin varlığını kullanarak ve halka gazete yoluyla daha kolay ulaşarak önemli bir gelişim vasıtası yakalamıştır.

Bu çalışmada Türk mizah basınının gelişimi ve özellikleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Literatür taraması yoluyla mizah basınıyla ilgili gazete, dergi, ansiklopedi ve araştırma eserleri incelenmiş; mizah basınının nasıl bir gelişim seyri izlediği ve hangi özellikler taşıdığı ortaya konmaya çalışılmıştır. Çalışmada nitel araştırma tasarımlarından tarihsel analiz metodu kullanılmıştır. Marshall ve Rosmman'a göre (2016) tarihsel analiz, "kayıtları, hesapları kullanarak analiz etme ve yorumlama" metodudur. Yöntemin uygulanmasında belgeler ve onların birincil veya ikincil kaynak olma nitelikleri oldukça önem taşımaktadır. Tarihsel analiz yöntemi, geçmişle ilgili bilgi edinmek, olaylar arasında sebep sonuç ilişkileri kurmak, ilgili araştırmalara arka plan veya çerçeve çizmek amacıyla gerçekleştirilmektedir. Bunu yaparken başvurulan tarihî belge ve kaynaklarda farklı bir dilin kullanılması muhtemeldir; bu yüzden devrin şartlarını ve dilini iyi bilmek gerekmektedir (Marshall ve Rossman, 2016: 312-313).

Yazılı Mizah ve Basın

Mizah, insanlar arasındaki iletişimi güçlendiren, farklı bakış açılarını geliştiren sosyal bir özellik olduğu için insanlar arasında bir ortaklık kurulmasını pekiştirmektedir (Yardımcı, 2010: 20). Mizahın bu iletişim işlevinin gerçekleşmesinde basının büyük bir rolü vardır. Basın insanlar arasında mizah anlayışının ve mizaha hoşgörünün oluşturulmasını sağlamak bakımından önemli görevler üstlenmiştir.

Basının gelişimiyle birlikte ortaya çıkan yazılı mizah, geniş okur kitleleriyle karşılaşınca yeni nitelikler kazanmıştır. Mizah, basının da temel görevleri arasında yer alan eğitme ve eğlendirme işlevlerini yerine getirmiştir. Magazin mizahı okurun hoşça vakit geçirmesi ve günlük sıkıntılardan uzaklaşması için komik ve eğlenceli bir muhteva ile hazırlanırken, politik muhtevalı mizah daha sarsıcı bir niteliğe sahiptir (Öngören, 1998: 22-23).

Türk basını, Tanzimat'tan sonra, özellikle Şinasi'nin tesiriyle önemli bir gelişim göstermiş, mizah içerikli yazılar da gazetelerde yer almaya başlamıştır. Mizaha gösterilen ilgi, müstakil bir şekilde kendine gelişim yolu bulan bir mizah basınının teşekkül etmesine vesile olmuştur. Mizah, yalnızca gazetelerin belirli sayfalarının arasına sıkıştırılmış bir unsur olmaktan çıkmış ve mizaha hasredilmiş dergiler neşredilmeye başlamıştır.

Mizah, toplumsal bir ifade biçimi olarak basında yer almaya başladığında siyasî ve sosyal hayata dair eleştiriler, gazete ve dergiler yoluyla daha geniş halk kitlelerine ulaşmaya başlamıştır. Mizah, Öngören'in (1998: 23) de ifade ettiği gibi, siyasî eleştirilerde "daha sarsıcı" bir niteliğe büründüğü için iktidarı/idarecileri muhtelif önlemler almaya zorlamıştır. Nitekim ileride daha ayrıntılı bir şekilde izah edilecek olan ilk mizah dergisi *Diyojen*, siyasî mizah içerikleri sebebiyle yayım hayatı boyunca birkaç kez tatil edilmiş ve 183. sayısından sonra tamamen kapatılmıştır (Çakır, 2006: 164).

Yazılı mizahın gelişmesinde, şekillenmesinde ve 20. asır içinde gelişen diğer iletişim araçları içinde kendine yer bulmasında gazeteciliğin önemli bir katkısı söz konusudur. Mizahın gazeteciler tarafından sahiplenilmesinin iki önemli sebebi vardır: (1) gülmece unsurunu kullanmak suretiyle okuru kendine çekmesi, (2) güldürürken düşündürme özelliği ile siyasî ve sosyal eleştirilere yer vermesi. Türk basın tarihi dikkatle incelendiğinde görülecektir ki haber verme işlevinin yanında okuru gazete/dergi satın almaya teşvik edecek muhtelif uygulamalar ve siyasî içerikler (köşe yazısı/karikatür/fıkra/makale vs.) önemli bir yer işgal eder.

Mizah, gazetelerde farklı türlerde ortaya çıkmıştır. Öngören (1998: 34) önemli mizah türlerinin "fıkra, mizahî hikâye, mizahi şiir, karikatür, yazısız karikatür, kukla ve komedi" şeklinde olduğunu belirtmiştir. Bunların arasında özellikle gazete ve dergilerde ön plana çıkan fıkra ve karikatür türleridir. Fıkra daha çok sözlü mizah özelliği taşırken karikatür görüntüye dayalıdır. Bununla birlikte gazetelerde farklı yazı türlerinin içinde mizah unsurları bulunabilir. Bu unsurlar Koestler'in (1997) *Mizah Yaratma Eylemi* isimli eserinde belirttiği gibi gülünç/mizah oluşturma mantığı doğrultusunda sözcük oyunları, nüktecilik, kişileştirme, özgünlük, rastlantı, saçma, yergi, önemsizleştirme veya yüceltme tarzlarında meydana gelebilmektedir.

POLİTİK ELEŞTİRİNİN YENİ BİR YOLU: *DİYOJEN*'DEN II. MEŞRUTİYET'E MİZAH BASINI

Türk mizah basınının tarihî serüveni, hem siyasî iklimin ve şartların gidişatına hem de basın dünyasının gelişim seyrine bağlı olmuştur. Türk basınında müstakil manada bir mizah dergisinin doğuşunda gazeteciliğin modernleşme/yenileşme hareketlerinin önemli etkileri görülür. Türk basını içinde *Diyojen* neşredilmeden önce de gazetelerin muhtevasında mizah bulunmaktadır. Şinasi'nin *Tercüman-ı Ahvâl* gazetesinde tefrika edilen "Şair Evlenmesi" isimli piyesi, ilk tiyatro eseri olmasının yanı sıra gazeteye mizahı da sokmuştur. Şair Evlenmesi, sosyal tenkit mahiyeti taşıyan bir komedidir (Kahraman, 2010: 168). Ondan sonra neşredilen mizah yayınlarında da mizahın basında daha çok bir tenkit vasıtası şeklinde yer aldığı görülmektedir. Dolayısıyla eleştirinin ve mizahın basına girişinde de Şinasi öncüdür.

Bununla birlikte mizahın basında daha görünür oluşu Teodor Kasap tarafından neşredilen müstakil mizah dergisi *Diyojen* (1870) ile olmuştur (Diyojen, 1870)[1] . İlk sayısı 1870 yılında çıkan dergi, "Mukaddime" başlıklı giriş yazısında amacını "efkâr-ı umumiye ve makasıd-ı hükümet-i seniyeye tercümanlık ve ahlak ve terbiye ve vatanımıza ecnebi olan şeyler hakkında tariz ve istihza ile terzebânlık (hazırcevaplılık)" şeklinde özetlemiştir. Yazının devamında hükümetin iyi giden faaliyetleri ile ilgili olumsuz yayın yapılmayacağı belirtilmiş, fakat burada da mizahî bir şekilde olumsuz olanların eleştirilebileceğine gönderme yapılmıştır (Diyojen, 1970: 1). Nitekim ilk sayıda bunu çağrıştıran mizah yüklü bir resme yer verilmiştir. Burada Yunan filozofu Diyojen'i -yani aslında derginin kendisini- sembolize eden kişi, karşısındaki askerlere "Gölge etme, başka ihsan istemem" diyerek baskıya veya sansüre karşı tepki göstermektedir.

[1] Gökhan Demirkol (2016: 158), muhteva özellikleri ve yayınlandığı tarih bakımından *Terakki* gazetesinin eki olarak yayınlanan *Terakki* dergisinin ilk Türkçe mizah dergisi olması gerektiğini belirtmiştir. Nitekim Ziyad Ebüzziya (1994) da ilk siyasî mizah dergisi olarak değerlendirdiği *Diyojen*'in Türk basınında mizah dergileri içerisinde dördüncü sıraya koymaktadır. Fakat *Terakki*, *Letâif-i Âsar* ve *Terakki Eğlencesi, Diyojen* gibi müstakil olarak neşredilmemişlerdir. Ayrıca Ebüzziya'nın da belirttiği gibi *Diyojen* politik mizahı da içeren bir yayın anlayışı tercih ederek daha bağımsız bir konumda görünmektedir. Bu yüzden Türk basın tarihi kaynaklarının önemli bir kısmında belirtildiği gibi *Diyojen* dergisi, müstakil olarak neşredilen ilk Türkçe mizah dergisi olarak kabul edilmelidir.

Görsel 1. *Diyojen'in ilk sayısında yer alan resim*

Kaynak: Diyojen, 1870: 1

Diyojen henüz ilk sayısında ortaya koyduğu mizahî eleştiri ile Türk mizah basınının da gelecekteki yönünü şekillendirmiştir. Görüntüye dayalı bir mizah türü olarak karikatürün de örneklerini veren *Diyojen*, toplumsal ve siyasî olayları, şehri ilgilendiren meseleleri, esnaf ve memurların halkla iletişimini, Osmanlı'nın iç ve dış gelişmelerini muhavere –diyalog- ve kurmaca metinler yoluyla aktarmıştır (Türk, 2021: 17).

Namık Kemal ve Âli Bey'in yazar kadrosunda olduğu *Diyojen*, makale ve fıkralarında mizahî üslubu, tenkidi ve kötü bir yanı ortaya çıkarma anlamına gelen "tariz"i kullanmıştır. Ziyad Ebüzziya (1994: 479-480) *Diyojen* dergisinin "devrin tenkide tahammül sınırlarını aşan" tarzdaki muhtevası sebebiyle dört kez tatil edildiğini 183. sayıda ise yayın imtiyazının iptal edilerek tamamen kapatıldığını belirtmiştir. 1872 yılında yayın hayatı sona eren *Diyojen* dergisi hükümeti, icraat, suiistimal ve hataları sebebiyle eleştirmiştir. Bu yönüyle Türk basınında siyasî tenkidi mizahî bir üslûpla ifade eden ilk yayınlar arasında yerini almıştır.

Diyojen'in neşredildiği yıllarda *Terakki* gazetesinin ilavesi olarak çıkan *Terakki*, *Terakki Eğlencesi* ve *Letaif-i Âsar* 1870-1872 yılları arasında neşredilen mizah yayınları arasındadır (Demirkol, 2016: 143). 1868'de Ali Raşit ve Filip Efendi tarafından kurulan *Terakki* gazetesi, 1874 yılına kadar neşredilmiş; bu süreçte birkaç kez tatil edilmiş; kadınlara mahsus ekin yanı sıra mizah içerikli ek de yayınlamıştır (Gerçek, 1931: 48). *Terakki* mizah gazetesinin devamı olan *Letaif-i Âsar* müstakil bir mizah gazetesi olmadığı hâlde bazı araştırmacılar tarafından "ilk Türkçe mizah gazetesi" olarak değerlendirilmiştir (Yücebaş, 1961: 18; Gerçek, 1931: 49; Koloğlu, 2006). Selim Nüzhet Gerçek (1931: 49), gazetenin başlarda mizah içerikli yayınlarında başarısız olduğunu fakat zamanla "şaka tarzında esaslı tenkidler" yaptığını, son dönemde karikatürlere de yer verdiğini ve tam bir mizah gazetesi şeklini aldığını ifade etmiştir.

Türk mizah basını, Tanzimat devrinin sonlarında doğmuş ve I. Meşrutiyet'in ilgasına kadar gazete ekleri ve müstakil mizah dergilerinin sayısında önemli bir artış görülmektedir. Aynı artış II. Meşrutiyet devrinde de görülecektir. Hakkı Tarık Us Koleksiyonu ve muhtelif araştırmaların incelenmesi sonucunda 1870-1878 tarihleri arasında çıkarılan önemli mizah yayınları kronolojik olarak aşağıdaki tabloda gösterilmiştir (TUFS, 2023; Türk, 2021; Ünver, 2013):

Tablo 1. *1870-1878 Yılları arasında neşredilen mizah yayınları*

Yayınlar	**Tarih**	**Sahibi/Başyazarı**
Hayâl	1873	Teodor Kasap
Çıngıraklı Tatar	1873	Teodor Kasap
İbretnümâ-yı Âlem	1873	Aleksan Sarrafyan

Şarivâri Medeniyet	1874	Ârif Efendi
Lâtife	1874	Zakarya Beykozluyan
Tiyatro	1874	Agop Baranyan
Kahkaha	1875	Ali Bey
Geveze	1875	Tevfik Bey
Meddah	1876	-
Çaylak	1876	Mehmet Tevfik

Bu yayınların yanı sıra bu dönemde yurt dışında neşredilen pek çok gazete ve dergi vardır. II. Abdülhamit devrinde yönetimle ters düşen Jön Türkler[2] gazetecilik faaliyetlerini Avrupa'da sürdürmüşlerdir. Jön Türkler[3] Avrupa'nın büyük şehirlerinde, Mısır'da ve Kıbrıs'ta pek çok gazete ve dergi çıkarmışlardır. Esas gayeleri, II. Abdülhamit'i eleştirmek ve meşverete dayalı bir meşrutiyet rejiminin tesisidir. Jön Türkler tarafından çıkarılan pek çok mizah dergisi de bu çerçevede bir yayın politikası benimsemiştir. Cavit Orhan Tütengil (1969), İngiltere'de çıkarılan Türk gazetelerini incelediği çalışmasında özetle şu bilgileri vermiştir: Ali Şefkati tarafından Londra'da çıkarılan *Hayâl* (1895) İngiltere'de neşredilen ilk Türkçe mizah dergisidir. Ardından yine Londra'da Selim Faris tarafından *Hamidiye* (1896) dergisi neşredilmiştir. Folkestone'da neşredilen *Dolab* (1900) dergisinin ise esas gayesi, II. Abdülhamid rejiminin yanlışlarını ve hatalarını eleştirmektir (Tütengil, 1969: 80-94). Londra'da neşredilen bir diğer dergi olan Abdülhamid (1901) ise Ali Fuad Bey tarafından çıkarılmıştır. *Dolab* dergisi gibi II. Abdülhamit rejimini eleştiren bir anlayışa sahip olan dergide "davul" ve "davulcu" resimleri, halkı uyandırma amaçlı kullanılmıştır (Akünal, 1985: 851).

Ayrıca Dündar Akünal (1985) da "Jön Türk Gazeteleri" başlıklı çalışmasında Ahmet Tevfik Efendi tarafından Lefkoşa'da aynı zamanda Kıbrıs'ın ilk mizah yayını olan *Kokonoz* (1896) ve daha sonra *Akbaba* (1897); Cenevre'de *Beberuhi* (1898) ve *Tokmak* (1901); Kahire'de *Pinti* (1898), *Deccal* (1904), *Zuhurî* (1905), *Curcuna* (1906), *Laklak* (1907); Fransa'da ise Köprülüzade Ressam Galip tarafından *İncili Çavuş* (1897) dergilerinin neşredildiğini belirtmiştir. Mısır'da gazete ve dergi çıkarma şartlarının daha elverişli ve kolay olmasından dolayı yayın sayısı daha çok olmuştur.[4] Sonuç olarak yurtdışında neşredilen Türk mizah dergileri II. Meşrutiyet devrine kadar Jön Türkler tarafından çıkarılmış ve II. Abdülhamit rejimine muhalif bir yayın çizgisine sahip olmuştur (Akünal, 1985: 850-856).

Jön Türklerin yurtdışındaki yayınları dışarıda bırakılırsa mizah basını, Osmanlı Devleti içerisinde Sultan Abdülaziz'in son döneminden II. Meşrutiyet'e kadar önemli bir kesintiye uğramıştır. Bunun en önemli sebebi, mizahın politik eleştiriye dayanan muhtevasıdır. Sultan Abdülaziz'in son döneminde alınan tedbirler, önce mizah basını ardından bütün matbuatı etkileyen bir sansür uygulaması hâline gelmiştir. Server İskit (1943) tarafından tespit edilerek aktarılan 13 Ocak 1876 tarihli *Vakit* gazetesinde yayımlanan resmî ilân, hükümetin mizah gazetelerine karşı müsamaha göstermeyen bir tutum içinde olduğunu ortaya koymaktadır. İlânda mizah gazetelerinin gazetecilik vazifesini lâtife zemininde

[2] Yeni Osmanlılar'ın devamı olarak da nitelendirilen Jön Türkler, daha muhalif ve siyasî olarak da etkili olmaya çalışan organize bir grubu temsil etmektedir. Literatürde Jön Türklerin tam olarak nasıl tanımlanacağı veya konumlandırılacağı ile ilgili muhtelif tartışmalar söz konusudur. Zira Jön Türk hareketi içinde de farklı siyasî düşünceler yer almış ve belli dönemlerde iç muhalefet yoğunlaşmıştır. Genel olarak II. Abdülhamit'e, onun yönetim tarzına ve meşrutiyetin ilgasına muhalefet etmişlerdir. M. Şükrü Hanioğlu (1985: 844), I. Meşrutiyet öncesi Yeni Osmanlılar hareketi kapsamında yayın yapanların 1878 sonrası yayınlarının Jön Türk hareketi ile farklılık gösteren yapıları sebebiyle Jön Türk basını kapsamında değerlendirilmemesi gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca imparatorluk içinde farklı etnik unsurların gerçekleştirdiği muhalif gazetecilik faaliyetleri de Jön Türk hareketi sayılmamalı ve 1878-1908 arasında neşredilmemiş olanlar da bu kapsamın dışında tutulmalıdır.

[3] Jön Türk basını, yoğun olarak Avrupa ve Mısır'da faaliyet göstermiştir. Pek çok gazete ve dergi arasından Jön Türklerin merkezî yayın organı olarak kabul edilen gazeteler sırasıyla *Meşveret* (1895), *Mizan* (1896), *Osmanlı* (1897) ve *Şura-ı Ümmet* (1902)'tir. Bu gazeteler, Jön Türklerin siyasî oluşumu Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yayın organı konumunda olmuşlardır. Bunların yanı sıra Londra'da *Hürriyet* başta olmak üzere Cenevre, Paris ve Kahire'de neşredilen pek çok gazete ve dergi Jön Türk hareketi çerçevesinde yayın yapmışlardır (Hanioğlu, 1985: 845-850).

[4] Dündar Akünal (1985: 851, 856) Kahire'de dergi neşriyatının daha elverişli olduğunu belirtmiştir. Bunun sebebi, Mısır'ın ayrılıkçı tutumundan dolayı II. Abdülhamit'e muhalif Jön Türkler'in, yönetimi eleştiren içeriklerini sansür tehdidi olmadan daha rahat yayımlayabilme imkânına sahip olmasıdır.

yürütmeleri gerekirken bunu yapmadıkları için resimlerin ve yazılarının Matbuat İdaresi'nin izni olmaksızın neşredilmemesi ihtarına yer verilmiştir (İskit, 1943: 41-42). Mevcut basın rejiminin mizah gazeteleri üzerinde kurduğu bu hâkimiyet, II. Meşrutiyet devrine kadar mizah basınını susturmuştur. Bu yüzden mizah basını bu devrede yurtdışında Jön Türkler tarafından çıkarılan yayınlarla devam etmiştir.

İstanbul'da neşredilen mizah yayınları, ağırlıklı olarak Rum ve Ermeni kökenli vatandaşlar tarafından çıkarılmıştır. Öngören'e göre (1998: 61) matbaa, el sanatları ve basın faaliyetlerinin yanı sıra Fransızca bilen ve Avrupa'yı tanıyan Rum ve Ermenilerin mizah basınında da ilk temsilciler arasında olması gayet doğal bir durumdur.

Tanzimat dönemi mizah basını, Batılılaşma adımlarını alaycı bir şekilde işlemiş, yetersizlikleri gün yüzüne çıkarmaya çalışmıştır. Modernleşme sürecinde yaşanan ikilikleri konu edinmiş, gündelik hayatta ve toplumsal yapıda meydana gelen değişiklikleri mizahî bir üslupla aktarmaya çalışmıştır. Mizah basını, etkili olduğu dönemde hükümeti eleştirdiği için kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır (Şahin, 2017: 27).

Türk mizah basını Tanzimat devrinde 1870 yılında *Diyojen* dergisi ile başlamış; fakat mizahın eleştiri gücünün anlaşılmasından sonra mizah içerikli yayınlar üzerinde kontrol sağlanmaya çalışılmıştır. Bu yüzden mizah basını uzun süre sessiz kalmış; II. Meşrutiyet'e kadar yurtdışında Jön Türkler'in çıkardığı dergiler yoluyla varlığını sürdürmüştür. İstanbul'da neşredilen mizah yayınları, modernleşme süreciyle ortaya çıkan sosyal değişimi konu edinmiş, Tanzimat'ın ikiliklerini ve mümkün olduğu nispette hükümet politikalarını tenkit etmiştir.

MODERN MİZAHA GEÇİŞ: II. MEŞRUTİYET DEVRİNDE MİZAH BASINI

II. Meşrutiyetin ilanı, Türk basınında uzunca bir süre devam eden baskı ve sansürü de ortadan kaldırmıştır. Siyasî sahada meydana gelen özgürleşme adımı farklı fikirleri temsil etme gücü olan basına da yansımıştır. Meşrutiyetin ilanını takip eden günlerde gazete ve dergi imtiyazı başvurusunda daha önce görülmemiş bir artış yaşanmıştır. Memleketin pek çok yerinde çeşitli temalarda ve birbirinden farklı fikrî çizgide yayın yapan, çoğu kısa ömürlü pek çok gazete çıkarılmıştır. Meşrutiyet rejiminden önce sansür tehdidiyle baskılanan basın faaliyetleri canlanmaya başlamıştır. Nitekim Orhan Koloğlu'na göre (2006: 87) 1908 başlarında neşredilen gazete sayısının neredeyse altı katı kadar imtiyaz başvurusu olmuş, bu yayın bolluğu halkın gerçekler hakkında bilgi sahibi olma arzusuna yanıt vermiştir. Bununla birlikte 31 Mart Olayı ile başlayan gelişmeler, basın ile ilgili muhtelif düzenlemeleri de beraberinde getirmiş ve meşrutiyetle gelen hürriyet havası zamanla sınırlanmıştır (Koloğlu, 2006: 87-89).

Basın yayın faaliyetlerinin II. Meşrutiyet devrindeki gelişimi ve gazete-dergi neşriyatındaki büyük artış müstakil mizah yayınlarına da yansımıştır. Mizah basınının II. Meşrutiyet devrinde ortaya koyduğu grafik, genel olarak Türk basınının seyriyle paralellik göstermektedir. Nitekim 1908'de meşrutiyetten hemen sonra yaklaşık 41 adet müstakil mizah dergisi neşredilmiş, fakat sonradan bu yayınların sayısı giderek azalmıştır. 1909 yılında 8, 1910'da 15, 1911 yılında 15, 1912'de 3, 1913'te 1 adet mizah yayını neşredilmiştir (Öngören, 1998: 62-63).[5]

II. Meşrutiyet devrinde neşredilen ilk mizah dergisi *Boşboğaz ile Güllabi* 24 Temmuz 1908'de Hüseyin Rahmi (Gürpınar) tarafından neşredilmiştir. Hüseyin Rahmi ve Ahmet Rasim'in imzaları bulunan mizah gazetesi haftada iki gün neşredilmiştir. 36. sayıda yayın hayatı son bulan *Boşboğaz ile Güllabi* muhavere (diyalog), müktesebat (alıntı), muharrerat (okur köşesi), havadis (haberler), fıkralar ve karikatürlerden müteşekkil bir muhtevaya sahiptir (Durmuş, 2018: 915-920).

Boşboğaz ile Güllabi, mizahî içeriğini matbuat ve siyaset olmak üzere iki ana çerçevede oluşturmuştur. Gökay Durmuş (2018: 930), Hüseyin Rahmi'nin toplumsal meselelere ağırlık veren edebî kişiliğini mizah gazetesine de yansıttığını belirterek *Boşboğaz ile Güllabi*'nin meşrutiyetin getirdiği hürriyet kavramının anlaşılmasını sağlamak, haberciliğin halk nezdindeki önemini vurgulamak,

[5] Öngören'e göre (1998: 63) mizah yayınlarının bu dalgalı seyri anlamlıdır. Çünkü meşrutiyet rejiminin oluşturduğu hürriyet havası mizah basınını ciddi anlamda büyütmüştür. İlk yıllarında II. Abdülhamit'e muhalif bir çizgide ilerleyen bu mizah zamanla İttihat ve Terakki'ye, yani meşrutiyet idaresinin yürütülmesinden sorumlu olanlara yönelmiştir (Öngören, 1998: 63).

siyasilerin iç ve dış politikadaki hatalarını gündeme taşımak ve İstanbulluların meselelerini mizahî bir dille ele almak gayesiyle çıkarıldığını belirtmiştir.

II. Meşrutiyet devri mizah basınında neşredilen diğer önemli yayınlar şu şekildedir: *Zıpır, Mirat-ı Âlem, Karagöz, El Üfürük, Nekregü, Zuhurî, Tasvir-i Hayâl, Kalem, Cingöz, Üç Gazete, Zevzek, Dalkavuk, Temaşa, Hacıvat, Hokkabaz, İncili Çavuş, Köroğlu, Papağan, Geveze, Yeni Geveze, Tokmak, Nasreddin Hoca, Cem, Şaka, Karikatür, Eşek, Feylesof, Köylü* (Çeviker, 1985: 1103).

Bu mizah yayınları arasında özellikle *Kalem* (1908) ve *Cem* (1910) dergileri ayrı bir önem taşımaktadır. Zira bu dergiler kendi devrinde tesir sahibidir ve modern mizahın temsilcileri olmuşlardır (Çeviker, 1985: 1103). *Kalem*, 3 Eylül 1908'de yayın hayatına başlamıştır. İlk sayıdaki bilgilere göre *Kalem*; "Perşembe günleri neşrolunur edebî mizah gazetesi" başlığıyla niteliğini belirtmiş; başyazarı Salah Cimcoz; nüshası 1 kuruş; Türkçe ve Fransızca olarak çıkmaya başlamıştır (Kalem, 1908:1). *Kalem*, meşrutiyet devri basınının önemli kalem sahiplerini (Ahmet Rasim, Celal Sahir Erozan, Hüseyin Cahit Yalçın, Mithat Cemal Kuntay, Süleyman Nazif ve Refik Halit Karay gibi) kadrosunda bulundurmuş, özgürlük fikrine bağlı, istibdat anlayışına muhalif, siyasî ve sosyal konuları ele alan ve eleştirel bir bakış geliştirebilen bir yayın anlayışını benimsemiştir (Davulcu Akbaba, 2013:103-130).

Görsel 2. *Kalem dergisinin ilk sayısı*

Kaynak: Kalem, 1908: 1

Kalem, meşrutiyet devri mizah yayınları içinde 1908-1911 yılları arasında 130 sayı çıkarak nispeten uzun soluklu bir yayın olmayı başarmıştır. Batı mizahından etkilenen dergi, karikatürleriyle de görüntüye dayalı mizahın önemli örneklerini vermiştir. *Kalem*, fıkra, hikâye, anı, şiir, tiyatro gibi yazı türlerini mizahî bir tonda okurlarına aktarmış; meşrutiyet devrindeki aksaklıkları ortaya koymuş; özellikle eski-yeni ikiliğinin içtimaî tezahürünü yansıtmıştır (Ardıç, 2009:130-133).

Kalem'in ardından II. Meşrutiyet devri mizah basınının bir diğer önemli dergisi *Cem* olmuştur. *Cem*, 10 Kasım 1910 – 19 Ekim 1912 tarihleri arasında toplamda 46 sayı çıkmıştır. Sahibi Türk karikatür tarihinin önemli ismi Cemil Cem'dir. Dergide başyazar olarak Kalem dergisinde de önemli yazıları neşredilen Refik Halid Karay ve "Âmâ" müstear adıyla Hamdullah Suphi Tanrıöver'in isimleri yer alır. Mizahî hikâye, fıkra ve şiir başlıca yazı türlerini oluşturmaktadır (Yazıcı, 2011:1303-1304).

Görsel 3. *Cem dergisinin ilk sayısı*

Kaynak: Cem, 1910

Görsel 3'te *Cem* dergisinin kapağında Osmanlıca ve Lâtin harfleriyle derginin adı, onun hemen altında ise "Perşembe günleri neşrolunur musavver mizah mecmuasıdır" yazısıyla niteliği belirtilmiştir. Mesul müdür "Cemil", nüshası 50 para, Rumi takvime göre tarih bilgisi, idarehane adresi ve abonelik şartlarına dair bilgilere yer verilmiştir. *Kalem* dergisi gibi *Cem* de Türkçenin yanı sıra Fransızca yayınlandığından Fransızca dergi kapağı da ayrı bir şekilde hazırlanmıştır (Cem, 1910). *Cem*, II. Meşrutiyet devrinde *Kalem* dergisinden sonra en çok ses getiren dergi olmuştur. Yayın politikası ve amacı sosyal, iktisadî ve siyasî eleştiriyi mizah aracılığıyla gerçekleştirmektir. *Cem*, Cemil Cem'in karikatürleri ve Refik Halit'in yazılı mizahı ile söz konusu eleştirel yayın politikasını yürütmüştür. Refik Halit, dergide başyazar olmasının yanı sıra dönemin iktidarı İttihat ve Terakki Fırkası'na da muhaliftir. Dolayısıyla iktidarın faaliyetlerini, hükümet görevlilerini ve bakanlarını eleştirmiştir (Davulcu Akbaba, 2013: 154). Nermin Yazıcı (2011: 1313) dergi hakkındaki çalışmasında *Cem*'in siyasî kimlikler yani partiler üzerinden yayın yapmasını "modern bir tavır" olarak nitelendirmektedir. Söz konusu yayın anlayışı halkın bilinçlenmesinde ve modern siyaset görüşünün pekişmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Turgut Çeviker (1985: 1103) II. Meşrutiyet devrinde diğer mizah gazetelerini de belli başlıklar altında tasnif etmiştir: "(1) sözlü mizah geleneğini takip eden dergiler –*Hacivat* (1908), *Karagöz* (1908), *Cadaloz* (1911) vs.- (2) siyasî iktidarı sert bir dille eleştiren yergici dergiler –*Eşek* (1910), *Kibar* (1910)- (3) tek sayfalık dergiler". Modern dergilerin (Çeviker'in sınıflandırmasına göre *Kalem* ve *Cem*) dışında kalan bu dergiler de yazılı mizahın bu devrede gelişmesinde ve şekillenmesinde etkili olmuşlardır.

II. Meşrutiyet devri mizah basınının en önemli özelliklerinden biri de "karikatür" sanatının bu dönemde canlanması ve ciddî bir gelişim göstermesidir. Alsaç'a göre (1994: 24) esasında Batılı bir tür olan karikatürün benimsenmesi ve hızlı bir şekilde gelişmesi, minyatür resmi geleneğinden gelmektedir. Bilinen ilk Türk karikatürcüleri de yine meşrutiyet mizahı ile ortaya çıkmıştır. Bu dönem karikatürünün özelliği çizimlerin gerçekçi bir şekilde icra edilmesidir. Karikatür, bu dönemde ele alınış şekli, zıtlıkların belirtilmesi, en çok da resimlerin uygun yerlerine konan yazılar vasıtasıyla gülünç olma özelliğini yansıtmıştır. Bu dönemde geleneksel çizgiyi koruyan Mehmet Baha, Halit Naci, Münir Osman ve Cevat Nuri gibi çizerlerdir. Avrupa tarzı karikatürleriyle Cemil Cem, Sedat Nuri İleri, A. Rigopulos gibi isimlerin ön plana çıktığı görülmektedir (Alsaç, 1994: 24-26).[6]

Mizah basını, Türk basınının çok partili siyasî hayata geçişten sonraki karakterinde görüleceği üzere II. Meşrutiyet devrinde de iki farklı siyasî kutba ayrılmıştır. Bu ayrılma, önceki devirlerde ideolojik bir farklılaşma olarak görülmektedir. Partilerin temsil ettiği fikrî çatışma, meşrutiyet ile birlikte başlamıştır. Nitekim II. Meşrutiyet devrinde İttihat ve Terakki ile Hürriyet ve İtilâf fırkaları arasındaki siyasî çekişme, mizah basınına da yansımıştır (Varlık, 1985: 1098).

II. Meşrutiyet devrinde mizah basını, mizah anlayışında önemli bir dönüşümü gerçekleştirmiştir. Yazılı mizah, hem nitelik hem de nicelik bakımından gelişirken geleneksel mizah yavaş yavaş sönmeye başlamıştır. Yazılı mizah, çok partili rejimin ortaya çıkardığı siyasî ortamla birlikte nicelik olarak da gelişmiş ve Cumhuriyet devri mizah basınının önemli bir hazırlayıcısı olmuştur (Öngören, 1998: 65).

Bu dönemde Ermeni ve Rum vatandaşlar tarafından çıkarılan mizah yayınları da vardır. Hamza Altın (2017: 34-42) yaptığı çalışmada Rum ve Ermeni azınlıklar tarafından çıkarılan gazeteleri inceleyerek şu bilgileri vermiştir: Kirkor Faik tarafından çıkarılan *Geveze* (1908), *Yeni Geveze* (1910), *Perde* (1911) ve *Curcuna* (1912) dergileri büyük önem taşımaktadır. *Geveze* diğer meşrutiyet mizah basını gibi II. Abdülhamit'i ve basın sansürünü tenkit eden bir muhtevaya sahiptir. Genellikle geleneksel mizahı takip etmişlerdir. Bu yayınların bir kısmı Ermenice, bir kısmı Türkçe, bazıları ise Türkçe-Ermenice-Rumca şeklinde neşredilmiştir. II. Meşrutiyet'in özellikle ilk devresinde yoğunlaşan ve

[6] Turgut Çeviker (1985: 1103-1104), bu ayrımı "modern" ve "tasvirci" karikatür şeklinde yapmıştır. Aralarındaki fark ise tasvirci karikatürün daha eski bir eğilim olarak çizgiden ziyade yazı ile betimlemenin ağırlıkta olmasıdır. Modern karikatür ise Cemil Cem'in temsil ettiği ve Batılı bir tarzı yansıtan "portrait charge" türü çizimlerde ve "yalın ve kararlı" niteliklerde kendini gösterir.

eleştirel muhtevaya sahip bu yayınlara karşı Osmanlı toplumunun ve idarenin hoşgörülü tutumu, devrin hürriyet havasını göstermesi bakımından önemlidir (Altın, 2017: 34-42).

Mizah basını, meşrutiyet devrinde İstanbul sınırlarının dışına çıkmıştır. 1908'den sonra gelişmeye başlayan Anadolu basınında da mizahı yayınları neşredilmiştir. İzmir'de *Edep Yahu* (1908), *Kukuruk* (1908), *Tokmak* (1910); Gaziantep'te *Palyaço* (1908); Trabzon'da *Haber Anası* (1909); Kastamonu'da *Serkaz* (1911) Anadolu'da neşredilen bazı mizah yayınları arasındadır (Varlık, 1985: 1098).

Sonuç olarak II. Meşrutiyet devri, mizah basını açısından önemli bir dönüm noktasıdır. Meşrutiyetin ilk yıllarında çok sayıda mizah gazetesi çıkarılmıştır. Bunların bir kısmı kısa ömürlü olmuş fakat farklı fikirleri, eleştirel bir şekilde okura aktarma görevini de yerine getirmiştir. Karikatür, modern anlamda meşrutiyet devriyle birlikte başlamıştır. Cemil Cem, yaşadığı devri eleştiren ve bunu sonraki nesillere aktaran önemli bir sanatçı olarak ön plana çıkmıştır. Türk basınında gerçek anlamda karikatür, onun çizimleri ile başlamıştır (Balcıoğlu, 1973: 6). *Kalem* ve *Cem* gibi mizah yayınları, meşrutiyet döneminde dünya standardını yakalamış, mizahın gücünü ve etkisini göstermişlerdir. Hatta öyle ki mizah yayınları sebebiyle İttihat ve Terakki yönetimi, meşrutiyetin ikinci devresinde daha baskıcı bir tutum sergilemeye başlamıştır (Koloğlu, 2006: 92). Yazılı mizah yaygınlaşmış ve modern mizah anlayışı gelişmiştir. Meşrutiyetle birlikte siyasî sahada olduğu gibi basında da Batılılaşma önemli bir vakıa olmuştur. Mizah basını bu sürecin toplumsal ve siyasî yönlerini yansıtmaya çalışmış, muhtevasının önemli bir bölümünü bu konuya ayırmıştır.

ULUS-DEVLET FİKRİ VE MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİNDE MİZAH BASINI

II. Meşrutiyet devrindeki hürriyet ortamı, farklı fikir akımlarının basın aracılığıyla temsil edilmesini mümkün kılmıştır. Millî Mücadele devri mizah basınının fikrî zeminini ve büyük ölçüde muhtevasına yön veren hareket merkezini, meşrutiyetin bu özelliğinde aramak gerekir. Meşrutiyetin ilk yıllarında Türkçülük, İslâmcılık ve Batıcılık fikir akımlarının güçlendiği basın alanında temsil edilen yayınlarla anlaşılmaktadır. Millî Mücadele'ye giden süreçte bu fikir akımlarından özellikle Türkçülük akımının kültürel sahadaki katkısı önemlidir. Ziya Gökalp, Ali Canip Yöntem ve Ömer Seyfettin gibi Türkçü aydınlar tarafından 1908 yılında Selanik'te neşredilmeye başlayan *Genç Kalemler* dergisi, Türkçülük akımının en önemli temsilcisi konumundadır. Bernard Lewis (1998: 348), *Genç Kalemler* dergisinin Türkçülük fikrinin gelişmesinde önemli rol oynadığını ve bu süreçte Türklerin "ümmet bilincinden millet şuuruna" geçtiğinin altını çizmiştir. Millî Mücadele dönemi mizah basınının şekillenmesinde de milliyetçilik düşüncesinin ve ulus-devlet anlayışına geçişin önemli bir rolü vardır.

Mizah basını, nasıl ki II. Meşrutiyet devrinde İttihat ve Terakki ile Hürriyet ve İtilâf fırkaları arasındaki siyasî çekişme tarafından şekillendiyse Millî Mücadele devrinde de İstanbul hükümeti ile Ankara hükümeti arasında yaşanan fikrî çatışma ile şekillenmiştir. İstanbul hükümetini temsil eden en önemli yayın organı *Aydede* (1922) Refik Halit Karay tarafından, Ankara hükümetini ve Kurtuluş mücadelesini destekleyen *Güleryüz* (1921) ise Sedat Simavi tarafından çıkarılmıştır (Varlık, 1985: 1098). Bu iki mizah dergisi Millî Mücadele'ye karşı olanlar ve onu destekleyenler olmak üzere mizah basınını iki ayrı gruba ayırmıştır. Bunların dışında Aka Gündüz tarafından çıkarılan *Anadolu'da Peyam-ı Sabah* (1921) ve Hüseyin Suat Yalçın tarafından çıkarılan *Anadolu'da Kalem* (1921) Millî Mücadeleyi destekleyen mizah yayınlarıdır. İstanbul hükümetini destekleyen günlük siyasî gazeteler *Peyam-ı Sabah* ve *Alemdar* muhtelif mizahî yazı ve karikatürlerle Millî Mücadele'ye ve onun lideri Mustafa Kemal'e karşı olmuşlardır (Varlık, 1985: 1098).

Meşrutiyet'in son devrinde *Diken* (1918) isimli mizah dergisini çıkaran Sedat Simavi, bu dergi kapandıktan kısa bir süre sonra 5 Mayıs 1921'de yayın hayatına başlayan ve Millî Mücadele döneminde etkili olan *Güleryüz* dergisini çıkarmıştır (Demirkol, 2015a: 141). Sedat Simavi, *Diken* dergisinden *Hürriyet* gazetesinin neşredildiği tarihe kadarki arada (1918-1948) *Diken*, *Güleryüz*, *Karagöz* ve *Karikatür* isimli mizah dergilerini yayınlayarak Türk mizah basınında önemli yayıncılar arasındaki yerini almıştır (Öngören, 1998: 69).

Görsel 4. *Büyük taarruz sonrası güleryüz dergisinin kapağı*

Kaynak: Güleryüz, 1922: 1

Güleryüz İstanbul basınında Kurtuluş mücadelesine destek olan en önemli mizah yayını olarak İstanbul hükümetinin sansürlerine de karşı koymak durumunda kalmıştır. *Güleryüz* dergisinin en önemli çizeri olan Halikarnas Balıkçısı, asıl adıyla Cevat Şakir Kabaağaçlı, Anadolu'nun karşısında olan *Peyam-ı Sabah* yazarı Ali Kemal'i eleştiren karikatürler çizmiştir. 122 sayı neşredilerek bu dönemin en önemli mizah yayını olan dergi, İstanbul basını içinde Anadolu'ya ve Türk halkına moral ve destek vererek önemli bir rol oynamıştır (Okay, 2004: 9-15). *Güleryüz* karikatür ve içerikleriyle *Aydede* ve İstanbul hükümeti taraftarı diğer yayınlarla sürekli polemiğe ve karşılıklı kalem kavgasına girmiştir.

II. Meşrutiyet'in iki önemli mizah dergisi *Kalem* ve *Cem*'de yazan Refik Halit ve onun dergisi *Aydede*, her ne kadar Anadolu hareketine karşı bir tutum almış olsa da Türk mizah basını için önemli bir yayındır (Demirkol, 2015a). Zira geniş ve zengin bir yazar-çizer kadrosuna sahiptir. Refik Halit'in yanı sıra Cumhuriyet devrinin de önemli kalemleri arasına girecek olan Fazıl Ahmet Aykaç, Selami İzzet Sedes, Ercüment Ekrem Talu, Yusuf Ziya Ortaç yazar kadrosunda yer almıştır. Bu isimlerden bir kısmı aynı zamanda *Güleryüz* dergisinin kadrosunda da bulunmuştur. Çizer kadrosunda ise Ahmet Rıfkı, Ahmet Münif Fehim ve Ramiz Gökçe yer almıştır. *Aydede*, yayın hayatı boyunca *Güleryüz* ve Anadolu hareketini destekleyenlere karşı mizahî bir tenkit içinde olmuştur. Özellikle Refik Halit'in Ali Kemal ile yakınlığı, "Anadolu'ya Dair" başlıklı köşesinden Millî Mücadele'ye karşı aldığı tavır, Ahmet Rıfkı'nın Anadolu hareketini destekleyenlere karşı çizdiği karikatürler *Aydede*'nin genel içeriğini oluşturmaktadır (Demirkol, 2015a).

Güleryüz gazetesi ile ilgili yaptığı çalışmada Gürsoy Değirmencioğlu (2015: 215-216), derginin içeriği ve hedefi çerçevesinde üç önemli tespitte bulunmuştur: (1) Batı Anadolu'da yürütülen Kurtuluş Savaşı'nda Yunanistan askerî ve siyasî kadrosunu "komik ve alaysı" bir tonda iletmiştir. (2) Mustafa Kemal Paşa ve Türk ordusu kahramanlık ve cesaret kavramları çerçevesinde işlenmiştir. (3) Türk bayrağı (ay-yıldız) ve Mehmetçik ile ilgili resimler sıklıkla kullanılarak milliyetçi bir tutum izlenmiştir. Demirkol (2015a: 167) ise *Güleryüz* ve *Aydede* ile ilgili yaptığı çalışmada *Aydede* mecmuasının Millî Mücadele devri basınında "mizah cephesindeki savaşı" kaybettiğini belirtmiştir. Bu devirde mizah basını, Öngören'in (1998: 71) deyimiyle "Cumhuriyet mizahının ilk biçimlenişleri" olmuş ve meşrutiyetle başlayan mizah basınının gelişimi bu devirde de sürmüştür.

Sonuç olarak Millî Mücadele devrinde mizah basını, Türk milliyetçiliğinin II. Meşrutiyetle birlikte kültürel sahada basın vasıtasıyla varlık göstermesinin bir neticesi gibidir. Millî Mücadele'yi milliyetçi öğelerle ve karikatürlerle destekleyen *Güleryüz* bunun en açık örneğini teşkil etmiştir. Öte yandan Millî

Mücadele'ye karşı olduğu hâlde gerek yazar-çizer kadrosuyla gerekse muhtevasındaki mizahî unsurlarıyla *Aydede*, bu dönemin önemli bir mizah dergisi olmuştur.

CUMHURİYET DEVRİ MİZAH BASINI

Cumhuriyet devri mizah basını, başlangıçta II. Meşrutiyet devrinde gelişen mizah anlayışının ve bu döneme tesir eden mizahçıların etkisiyle gelişmiştir. Çok partili siyasî hayata yeniden dönülene kadar bu etki görülmüştür. Bu devir mizah basını, siyasî alanın kültürel alan üzerindeki etkileriyle zaman zaman sınırlanmıştır. Çok partili siyasî hayat, aynı meşrutiyet devri gibi kişi ve kurumlar üzerinden sosyal ve politik eleştirilerin yoğunlaştığı bir devre tekabül etmektedir. Bununla birlikte darbe dönemlerinde mizah basını durgunluk geçirmiştir. Mizah, gazete ve dergi dışında radyo, televizyon, sinema ve internet gibi yeni iletişim araçlarının yaygınlaştığı son yarım asırlık süreçte önemli bir değişim geçirmiştir. Bu değişim, Öngören'e göre (1998: 75) "ortak bilinirlerin sayısının" artmasıyla mümkün olmuştur.

Bu bölümde Cumhuriyet devri mizah basını, kronolojik dönem dikkate alınarak üç ayrı başlık altında incelenmiştir. Aynı zamanda mizah basınının üç ayrı dönemine ait özellikler ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda erken Cumhuriyet dönemi, çok partili siyasî hayat devri ve 1960'tan sonraki dönem ayrı başlıklar altında incelenmiştir.

Batılılaşma Hamlelerini Savunmak: Erken Cumhuriyet Devrinde Mizah Basını

Kurtuluş Savaşı'nın zaferle neticelenmesinden sonra Türkiye, her alanda yeni bir başlangıca hazırlanıyordu. Bunlardan belki de en önemlisi bir asırdır süren Batılılaşma hamlesinin siyasî bir tezahürü olan Cumhuriyet rejimine geçiş olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti, Batılılaşma ve milliyetçilik temellerini devletin resmî ideolojisi hâline getirmiştir. Bernard Lewis (1998: 478-479) Türk milliyetçiliğini "Anadolu'culuk" tabiri altında Türk milletinin Kurtuluş Savaşı ile beraber millî bilincinin uyanması; Batıcılığı ise bin yıldan beri süregelen Batı'ya göç ile başlayıp "Avrupa hayat" tarzı ile devam eden ve bu tarzı, devlet yönetimi ve toplumuna tatbik etme kararlılığı şeklinde değerlendirmiştir.[7]

Öngören'e göre (1998: 76-77) Cumhuriyet'in ilk yıllarında mizah basını iki ayrı evrede ilerlemiştir. İlki 1923-1925 arası dönemdir, ki Meşrutiyet döneminden kalan tecrübenin yanı sıra "kültür ve düşünce hayatı" bakımından da son derece zengindir. İkincisi, 1925 yılında Şeyh Sait İsyanı sonucunda çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu'nun basın üzerindeki olumsuz etkisidir. Bu tarihten sonra fikir özgürlüklerinin sınırlandırıldığı bir mizah basını ortaya çıkmıştır. Bu devrin mizahçıları arasında Yusuf Ziya Ortaç, Orhan Seyfi Orhon, Neyzen Tevfik, Halil Nihat Boztepe, Osman Cemal Kaygılı gibi önemli yazarlar ile Münif Fehim, Sedat Nuri ve Salih Erimez gibi çizerlerin ön plana çıktığı görülmektedir.

Erken Cumhuriyet dönemi mizah basını, modernleşme hamlelerinin ve inkılapların halka anlatılması amacıyla hareket etmiştir. Yetim ve Akkoyunlu'ya göre (2017: 93) Tek Parti döneminin temel ideolojisini destekleyen bir çerçevede yayın yapan mizah dergileri, Batı kültürü ve yaşam tarzını yansıtan içeriklerle demokrasi ve özgürlük ekseninde bir dönüşümün önünü açmıştır. Bu yüzden mizah dergileri muhtelif yönlerden sınırlandırılsa da işledikleri konularla yeni bir dönemin kapısını açmışlardır (Yetim ve Akkoyunlu, 2017: 93-94).

Akbaba, Karikatür, Amcabey ve *Mizah* dergileri, Cumhuriyet'in ilk yıllarında mizah basınının önde gelen dergileri arasında yer almışlardır. Bu dergiler, meşrutiyet devrinden gelen daha klasik gülmece tarzını benimsemişlerdir (Alsaç, 1994: 32).

Yusuf Ziya Ortaç ve Orhan Seyfi Orhon tarafından çıkarılan *Akbaba* dergisi, Cumhuriyet devrinin uzun soluklu yayınları arasında yer almıştır. İlk sayısı 7 Aralık 1922 tarihinde, "Pazartesi ve Perşembe günleri neşrolunur milliyetperver mizah gazetesi" niteliğiyle neşredilmeye başlamıştır. İlk sayıda isminin neden "Akbaba" olarak seçildiği açıklanmış; hem insan hem de kuş cinsi içinde uzun yaşayanlara verilen isim veya lakap olduğu için bu ismin tercih edildiği belirtilmiştir (Akbaba, 1922: 1).

[7] Esasında Batıcılık ve milliyetçilik düşüncesi, modern bir ulus-devlet inşa sürecinin doğal bir sonucudur. Ernest Gellner'a göre (2018) sanayi toplumuna geçişle birlikte ortaya çıkan uzmanlaşmış işbölümleri arasındaki iletişim gerekliliği, ancak kültür ve dil birliği ile mümkün olabilir. Söz konusu birlik ulus-devlet inşasında milliyetçiliği doğuran en önemli unsur olarak belirir.

Görsel 5. *Akbaba Dergisinin İlk Sayısı*

Kaynak: Akbaba, 1922: 1

Tıpkı ismi gibi Cumhuriyet döneminin belki de en uzun süreyle neşredilen mizah yayını olan *Akbaba*, bu dönem mizah basınının temel özelliklerini yansıtması bakımından da ayrı bir önem taşımaktadır. Gözde Sevil Kılıçer (2012: 214), Yusuf Ziya Ortaç ve Orhan Seyfi Orhon'un Cumhuriyet'in ilk yıllarında hayatın hemen her alanında gerçekleştirilen inkılapları savunmakla birlikte bunlardan bir kısmının halk tarafından kabul görmediğini belirten bir yayın çizgisiyle dergiyi neşrettiklerini belirtmektedir. Buradan hareketle Tanzimat sonrası toplumda meydana gelen eski-yeni ikiliğinin bir benzeri Cumhuriyet devriyle birlikte yeniden gündeme gelmiştir. *Akbaba*, modernleşen Türk toplumunu her yönüyle yansıtan mizahî olduğu kadar sosyal meseleleri de gündeme taşımaya çalışan bir yayın olmuştur.

Mizah basınının Cumhuriyet devrinde bir diğer önemli hadisesi ise 1928 yılında kabul edilen yeni alfabeye geçiş olmuştur. Aslında basını temsil eden her kesimden gazete ve dergi yeni alfabeye geçişten etkilenmiştir. Mizahî yayınlar, yeni alfabenin kabulünden sonra ciddî bir canlılık göstermemiş, özellikle ilk yıllar, basının yeni yazıya alışma sürecinin getirdiği bir durgunluk devresi olmuştur.

Öngören (1983: 92) bu süreçte esas canlılığın 1934-1938 yılları arasında olduğunu belirtmiştir. Nitekim 1934 yılından itibaren yayın sayısında sürekli bir artış gözlenmiştir. Bu dönemin önemli karikatürcüleri olan Cemal Nadir ve Ramiz Gökçe, ilk karikatür albümlerini çıkarmışlardır. İkinci Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde tek sayı neşredilen *Aliağa, Kalem, Alay, Eğlencelik* gibi dergilerle kısa süreli yayınlanan *Bravo, Kambur Felek, Ayvaz* isimli dergiler vardır. Yine bu dönemin etkili mizahçıları arasında olan Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın gazete-dergi yazılarının yanı sıra mizah içerikli kitapları basılmıştır (Öngören, 1983: 93-95).

İkinci Dünya Savaşı yılları (1939-1945) genel olarak Türk basını üzerinde önemli etkilere sebep olmuştur. Türkiye, fiilen savaşa girmediği hâlde savaştan özellikle iktisadî olarak olumsuz bir şekilde etkilenmiştir. Daha kapalı bir ekonomi ve tasarruf tedbirlerinin alındığı bu dönemde gazete ve dergilerin sayfa sayıları düşmüştür. Matbuat Umum Müdürlüğü'nün 1940 yılında Başbakanlık'a bağlanması basın üzerindeki denetimi ve kısıtlamaları genişletmiştir. Nitekim pek çok gazete belirli süreler için kapatılmıştır (Gevgili, 1983: 218-219).

Mizah dergileri açısından da durum bu şekildedir. Öte yandan savaş yıllarında fıkra ve karikatür kitaplarının sayısında önemli bir yükseliş olmuştur. Halkın savaş sebebiyle habere ve mizahî içeriğe olan talebinin arttığı söylenebilir (Alabbasi, 2021: 44). Bu dönemin önemli mizah yayınlarından *Karagöz* ve Sedat Simavi tarafından 1936 yılında neşredilmeye başlayan *Karikatür* gibi dergiler, Türkiye'nin savaş sürecinde benimsediği dış politika anlayışını destekleyen bir yayın anlayışıyla hareket etmiştir (Akın, 2022: 500; Alabbasi ve Güz, 2022: 118).

Sonuç olarak Cumhuriyet'in ilanı ile beraber mizah basını önemli bir dönüşüm sürecine girmiştir. Yeni alfabe, inkılaplarla birlikte gelen yeni hayat tarzı ve yeni sosyal meseleler, çok partili siyasi hayata geçiş denemeleri bu dönüşüm sürecinin yapı taşları olmuştur. Bu dönemde zaman zaman basın üzerinde artan denetim, farklı fikirlerin temsil edilebildiği bir mizah basınının oluşamamasına sebep olmuştur.

Yeniden Canlanma: Çok Partili Siyasî Hayat Devrinde Mizah Basını

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye, Cumhuriyet döneminde çok partili siyasî hayata geçiş konusunda ilk defa kararlı bir adım atmıştır. Çok partili siyasî hayata dönüşün en önemli sebebi Türkiye'nin o dönem dünyanın içinde bulunduğu iki kutuplu dünya içerisinde Batı Bloku'nu tercih etmesidir. Bu dönem özellikle programıyla liberal bir çizgide duran Demokrat Parti'nin (DP) 14 Mayıs 1950 seçimleriyle iktidara gelmesi ve Batı ile ilişkileri güçlendirmeye yönelik iç ve dış siyaset hamleleri (Eroğul, 2003) hem siyasî ve içtimaî bakımdan hem de Türk basını açısından önemli bir gelişme olarak kaydedilmelidir.

Çok partili siyasî hayatın başlamasıyla birlikte basın dünyası canlanmıştır. Bu devirde Türk basınında uzun yıllar faaliyet gösteren yeni gazeteler çıkarılmaya başlamıştır. *Hürriyet, Milliyet, Tercüman* gibi gazeteler Türk basınında kitle gazeteciliğinin başlamasına, spor, magazin ve kültür-sanat gibi sayfaların/eklerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Mizah basınının bu dönemde hareketli ve etkili olmasının muhtelif sebepleri bulunmaktadır. Dünya savaşlarının ardından ortaya çıkan ve demokrasi-özgürlük temelli dünya görüşünün hâkimiyeti ve Tek parti devrinde çokseslilliğin kısıtlanması, bu konuda uyarıcı bir rol oynamıştır. Ayrıca Cumhuriyet'in ilanından sonra ilk defa "muhalefet" kavramının, dolayısıyla basında mizahın da hareket noktalarından biri olan eleştirinin çok daha fazla temsil edilmesidir (Öngören, 1983: 102).

Bu devrin mizah basını içindeki en etkili yayını *Marko Paşa* olmuştur. 25 Kasım 1946 tarihinde Sabahattin Ali tarafından çıkarılan dergi, çok partili siyasî hayata geçişten sonra siyasî gülmece tarzının en önemli temsilcisi olmuştur. Önemli yazarlarından Aziz Nesin (2001: 55-56) *Marko Paşa*'nın siyasî mizah alanında egemen sınıflara karşı mücadele eden öncü bir yayın olduğunu, bu yüzden iktidar tarafından baskıya maruz kaldığını, henüz ikinci sayısında TBMM gündemine getirildiğini belirtmiştir.

Marko Paşa adını Osmanlı tarihinde meşhur olmuş tıp doktoru Marko Pitsipios'tan almıştır. Halkın meselelerini dinleyerek çözüm üretmeye çalışan, o dönem Marko Paşa olarak anılan Pitsipios'un bu tavrı dergiye ilham olmuştur. *Marko Paşa*, imzasız çıkmasına rağmen Sabahattin Ali, Aziz Nesin ve Rıfat Ilgaz tarafından kaleme alınan yazılarla neşredilmiştir (Taşbaş, 2022). Yayın hayatı boyunca pek çok kez kapatıldığı için Merhum Paşa, Malum Paşa ve Alibaba gibi isimler altında da çıkan *Marko Paşa*, önce haftalık siyasî mizah gazetesi, ardından haftalık mizah gazetesi olarak basın tarihinde 1950'ye kadar faaliyetini sürdürmüştür. Son olarak Aziz Nesin tarafından çıkarılan *Medet* gazetesi de yine *Marko Paşa*'nın devamı niteliğinde olmuştur (Taşbaş, 2022).

Marko Paşa II. Dünya Savaşı yıllarında başlayan ve 1940'lı yılların sonlarına doğru iyice belirginleşen iki kutuplu ideolojik iklimin bir ürünüdür. Çok partili siyasî rejime geçiş süreciyle doğan *Marko Paşa* bu politik ortamın mahsulü olmakla birlikte genellikle "memleketçilik, halkçılık, antiemperyalizm" çizgisinde hareket eden bir mizah yayını şeklinde konumlanmıştır (Cantek, 2015: 20-24). Bu doğrultuda *Marko Paşa*'nın içeriği de özellikle dar gelirli halk kesiminin meselelerine odaklanmıştır. Ayrıca iktidarın Batı Bloku ile siyasî ve iktisadî yakınlaşmasını tenkit eden bir yayın politikası da gütmüştür. Nitekim bu devrede yabancı sermaye, Amerikan yardımı gibi konular ile hayat pahalılığı, ekonomik kriz, zengin-yoksul arasındaki uçurum, karaborsacılık, en çok eleştirilen konular arasında yer almıştır (Korkmaz, 2021: 84). *Marko Paşa*'nın muhtevası ve siyasî duruşu, dönemin iktidarına karşı muhalif ve alışılagelmedik bir tutumu yansıtmıştır. Bu tutum yalnıza iktidar tarafından değil, dönem basını tarafından da çokça eleştirilmiş ve o dönem Türkiye'nin bulunduğu konumun tam karşısında bulunan Doğu Bloku'nun "komünizm propagandası"nı yaptığı öne sürülmüştür. Her ne kadar çok partili siyasî hayata geçildiyse de *Marko Paşa*'nın sürekli bir yayın akışına sahip olamamasının altında yatan ideolojik sebep, iki kutuplu dünyada Türkiye'nin yöneldiği kutbun karşısına yakın konumlandığı düşüncesidir.

Çok partili hayat döneminde (1950-1960) Türk basınında iktidar değişikliğinin sebep olduğu bir hareketliliğin yanında iktidarı destekleyen ve desteklemeyen –muhalif- olmak üzere iki farklı (DP ve Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) arasında) anlayış tarafından şekillenmiştir. Mizah yayınları da bu dönemde mevcut siyasî iklimin tesiriyle iki farklı görüşü ve bu görüşler arasındaki çatışmayı yansıtmışlardır. Nitekim bu dönemde *Akbaba* dergisi DP'ye daha yakın bir konumda yer alırken *Dolmuş* ile onun uzantısı konumunda olan *Taş-Karikatür* mizah dergileri CHP'den yana tavır alarak muhalif bir çizgide yayın yapmıştır (Öngören, 1983: 105). Tebessüm Yılmaz'a göre (2010: 41-42) bu dönemde muhalif bir tutum içinde olan bir başka dergi *Tef* 1954 yılında Çetin Altan, Burhan Felek ve Refik Halit Karay gibi önemli bir yazar kadrosuyla neşredilmiştir. *Tef*, ilk sayılarından itibaren muhalif ve eleştirel bir mizah anlayışı ortaya koyduğunu göstermiştir. DP iktidarı, derginin birinci ve üçüncü sayısının toplatılmasına karar vermiştir; bu karar, *Tef* çizerlerinin eleştiri derecesini bir kat daha artırmıştır (Yılmaz, 2010: 43-44).

Mizah basınında bu dönemde anlatım bakımından da önemli gelişmeler olmuştur. Yusuf Ziya Ortaç, *Akbaba*'ya yeni genç çizerler getirmiştir. Karikatür alanında önemli bir yeniliğin öncüsü olan bu çizerler, "çizgide mizah" ekolü olarak isimlendirilen bir çizgi tekniğini başlatmıştır (Sipahioğlu, 1999). Ahmet Sipahioğlu (1999: 75-76) karikatürde gerçekleşen ve 1960'lı yıllarda bir üslûp olarak kabul edilen bu yeni hareketin özelliklerini şu ifadelerle anlatmaktadır:

> "Bu çizerlerin yapıtları tüm öncekilerden farklıdır. Yazısız karikatür ön plana çıkmıştır. Çizgide bir ekonomi, sadelik söz konusudur. Bu yeni tür karikatür, okuyucunun o zamana kadar görmeye alışmış olduğu, tipik karikatürlerden çok farklıdır. Biçim olarak her türlü süsleme, tram ve gölgeleme asgariye indirgenmiş; özellikle karton, alt yazıyı açıklayan bir resim olma işlevinin de ötesine geçerek, bir düşünceyi salt çizgi yolu ile ifade eder hâle gelmiştir."

Türk mizahı, çok partili siyasî hayatla birlikte II. Meşrutiyet devrinin ilk yıllarında olduğu gibi yeniden politik tenkide dayanan mizaha kavuşmuştur. *Marko Paşa* 1946-1950 yılları arasında siyasî eleştiri vazifesini yürüten en etkili yayın olmuştur. Fakat iktidar tarafından kısıtlanmıştır. Ardından gelen yıllar, iktidar ve muhalefet partilerinin çatışma içinde olduğu yıllar olmuştur. *Akbaba, Dolmuş, Tef, Taş-Karikatür* gibi mizah yayınları, *Marko Paşa* gibi olmasa da siyasî tenkidi sürdürmeye devam etmişlerdir. Bu devrede *Akbaba* dergisinin yeni çizerleri vasıtasıyla "çizgide mizah" ekolünün ilk örnekleri verilmiştir. Sonuç olarak çok partili siyasî hayat döneminde mizah, bir önceki döneme göre iktidarların kısıtlamalarına rağmen daha hareketli bir süreç geçirmiştir.

Değişen Yönleriyle 1960'tan Günümüze Mizah Basını

Çok partili siyasî hayat, 27 Mayıs 1960 tarihinde gerçekleştirilen askerî darbe ile kesintiye uğramıştır. DP iktidarı süresince basına da yansıyan iktidar-muhalefet gerilimi, çeşitli şekillerde topluma yansımıştır. 1946'dan beri gerek iktidarda gerekse muhalefette Türk siyasetine yön verenlerin demokratik bir olgunluğa erişememesi ve bürokratik-askerî kesimin darbeyi bir kurtuluş olarak görmesi (Akıncı, 2014: 61) süreci hızlandırmıştır.

1960 yılında kabul edilen Basın Kanunu ve 1961 Anayasası'na basın hürriyetini genişleten maddeler eklenmesi Türk basını için olumlu bir görünüm sergilemiştir. Nitekim bu dönemde *Hürriyet, Milliyet, Tercüman* ve *Günaydın* gibi gazetelerin bol resimli bir mizanpaj ile kitle gazeteciliğine yöneldikleri ve geliştikleri görülmektedir (Kahraman, 2003: 124). Bununla birlikte mizah basını için aynı durum söz konusu değildir. Bu dönem mizah basını için bir durgunluk devridir. Darbeden sonraki süreçte DP'ye muhalefet etmeye başlaması tepkilere yol açmış olsa da *Akbaba*, mizah basını içinde en önemli dergi olmaya devam etmiştir (Öngören, 1983: 107).

Mizah basını, 1970'li yıllarda yeni bir devreye girmiştir. Alsaç'a göre (1994: 33) "yeni karikatür dönemi" olan bu dönemde karikatür, çizgi romanda kullanılan tekniklerle yeni bir anlatım tarzı kazanmıştır. Altyazı yerine "konuşma balonları" ile anlatım tercih edilmiş; çizimlerde ayrıntı belirginleşmiş; yerel özellikler ön plana çıkmaya başlamıştır.

Gökhan Demirkol (2015b) *Gündelik Hayat ve Basın: Gırgır Mizah Dergisinde Gündelik Hayatın Dönüşümü (1972-1989)* başlıklı doktora tezinde bu devrenin belki de en önemli mizah yayını olan *Gırgır*

dergisini incelemiş ve özetle şu bilgilere yer vermiştir: *Gırgır,* 1972-1989 tarihleri arasında Oğuz Aral tarafından yayınlanmıştır. Önceleri *Günaydın* ve *Gün* gazetelerinin bir köşesinde yer alan dergi, daha sonra müstakil olarak yayın hayatına devam etmiştir. İlk sayılardan itibaren yüksek tiraja ulaşan *Gırgır*, 1973-1980 arası dönemde önemli bir yükselişe geçmiştir. *Gırgır* dergisi politik mizahı devrin şartları çerçevesinde yürütmüş, müstehcenlik ve gündelik meseleleri de konu edinmiştir (Demirkol, 2015b: 106-127). *Gırgır*, mizah tarzı bakımından yeni karikatür döneminin özelliklerini taşır. Karikatürlerde kullanılan konuşma balonları ve yer yer gerçeğe yaklaşan çizim ayrıntıları bunu göstermektedir.

Gırgır dergisinin etkin olduğu 70'li yıllarda televizyon, gündelik hayatın içine girmeye ve önemli bir kitle iletişim aracı olarak işlev görmeye başlamıştır. Ahmet Sipahioğlu (1999: 178) geniş halk kitlelerinin televizyon yoluyla ilk defa bu dönemde yeni mizah ürünleriyle tanıştığını, bu sayede insanların "görsel kültür" anlayışı kazandıklarını belirtmiştir. Bunun yanı sıra 70'li yıllarda Türkiye'deki sağ-sol kutuplaşması, insanlara bir kaçış ve rahatlama fırsatı veren *Gırgır* gibi mizah ürünlerinin önünü açmıştır.

Türk mizahı, 12 Eylül 1980 askerî darbesinden önemli ölçüde etkilenmiştir. Tan Oral'a göre (1996: 906) darbe, bürokratik alandaki hâkimiyeti artırdığından bu dönemin karikatürist ve çizer kadrosu, kamuoyunu demokratik ilkeler çevresinde toplamaya çalışmıştır. Dolayısıyla 80'li yılların ikinci dönemi mizah bakımından hareketli geçmiştir. Fakat uydular aracılığıyla yayıncılık teknolojisindeki ilerlemeler basılı anlamda siyasî mizaha olan ihtiyacı artırmıştır. Bu devrede *Gırgır*'dan sonra çoğunluğu gençlere yönelik olmak üzere pek çok derginin çıkarıldığını, bunların arasında özellikle *Leman* dergisinin önemli olduğunu vurgulamak gerekir (Oral, 1996: 906-907). Levent Cantek (1996: 914-916) 1985-1995 arası mizah dergilerini incelediği yazısında bu dönemde ön plana çıkan dergilerin özellikleriyle ilgili olarak şu bilgileri vermiştir: 1986'da *Güneş* gazetesinin mizah dergisi olarak devrin en önemli mizah yayını *Gırgır*'a rakip olan *Limon*, Gani Müjde, Can Barslan, Metin Üstündağ gibi önemli isimler tarafından kurulmuştur. Bir kısmı *Gırgır*'dan ayrılan bu isimlerle *Limon*, *Gırgır*'ın mizah tarzını kısmen takip ederek iktidara muhalif bir yayın olabilmeyi başarmıştır. *Limon*, mizah dergileri arasında yaşanan gerilim ve sahiplik yapısının getirdiği birtakım meselelerin sonunda daha bağımsız bir yayın yapma idealiyle *Deli* ismi altında 1991 yılında yeniden neşredilmeye başlamış; daha sonra yine iktisadî sıkıntılar sebebiyle *Leman* ismini almıştır. Bu son hâliyle dergi, gençlerin dilini yakalayarak ve *Deli* dergisi kadrosunu transfer ederek zamanla en çok satılan mizah yayını hâline gelmiştir (Cantek, 1996: 914-916).

Leman'ın en büyük rakibi ise yine *Gırgır* kadrosunun kurduğu *Hıbır* dergisidir. O da daha sonra yeni şartlara uyum sağlayarak *HBR Maymun* adı altında neşredilmeye devam etmiştir. Latif Demirci, Ergün Gündüz, Hasan Kaçan gibi önemli isimlerle 1989'da kurulan *Hıbır*, ilk kuruluş yıllarında *Gırgır* mecmuası ile karşılıklı polemiklere girmiş; zamanla yeni kentli ve orta sınıf insanının değerlerini yakalayarak büyümüştür.[8] 90'lı yıllarda Hasan Kaçan tarafından kurulan *Ustura*, daha muhafazakâr bir mizah dergisi olmuş, daha sonra *Yeni Şafak* gazetesinin ilavesi olmuştur. *Yorgan, Biber, Fos, Cıngar, Nankör* isimli dergiler ise 1990'lı yıllarda neşredilen bazı önemli mizah yayınları arasında yer almışlardır (Cantek, 1996: 915-916). Mizah yayınlarının dönemin siyasî ve ideolojik yapısına göre şekillendiği de bir gerçektir. Nitekim 1980'den sonra ulusalcı mizah yayınları yoğunlukta olmuştur; fakat Refah Partisi'nin 1990'lı yıllardaki başarısıyla muhafazakâr yayınlar belirmeye başlamıştır.

2000'li yıllarda Türk mizah basınında faaliyet gösteren *Penguen* ve *Uykusuz* gibi önemli dergilerin de *Gırgır* ve *Leman* dergisinden ayrıldığını kaydetmek gerekir. Erdil Yaşaroğlu, Metin Üstündağ, Selçuk Erdem, Gani Müjde gibi karikatüristleri bünyesinde barındıran *Penguen*, siyasî ve sosyal olayları mizahî bir şekilde ele alan karikatürleriyle 2000'den sonra mizah basını içinde ses getirmiştir (Kâmiloğlu, 2013: 168-170). *Uykusuz* 2007-2023 yılları arasında yayın hayatını sürdürmüş ve kadrosunda Yiğit Özgür, Uğur Gürsoy, Ender Yıldızhan ve Ersin Karabulut gibi çizerleri bulundurmuştur (Cumhuriyet, 2023).

Yalnızca Türk mizah basınını değil tüm dünyayı etkileyen teknolojik dönüşüm, mizahın yayılım mecrasını ve tarzını da 2000'li yıllardan sonra önemli ölçüde değiştirmiştir. İlk etki özel televizyonların

[8] Öngören (1998: 122-123) *Gırgır* dergisinin batmasının altında özel bir sebep aramanın yanlış olduğunu belirtmiştir. Zira *Gırgır*'da yetişen genç mizahçılar yeterince kendilerini geliştirmeyi başarınca zamanla ayrılarak yeni dergiler kurmuşlardır. Nitekim *Cıngar, Fit, Leman, HBR, Nankör, Tewlo, Biber, Ustura* gibi 90'lı yıllarda neşredilen pek çok mizah yayını, *Gırgır* dergisinden ayrılanlar tarafından kurulmuştur.

yaygınlaşması ve içeriklerin çeşitlenmesiyle olmuştur. Komedi yapımı dizi ve filmler, yeni komedyenler ve gösterileri, farklı temalarda yayın yapan TV kanalları ve bunların mizahtan yararlandığı pek çok içerik yeni mizah ürünleri olarak insanlara sunulmuştur (Öngören, 1998: 109). İkinci önemli etki ise internet teknolojisi ve yeni medya alanıyla birlikte gerçekleşmiştir. Yeni medyada haberleşme ve iletişim çok daha hızlı ve kolay hâle gelmiş; etkileşim ve çoklu medya özellikleriyle kullanıcılar tarafından cazip bir mecra olarak kullanılmaya başlanmıştır. Dolayısıyla yeni medya, mizahı şekillendirmeye başlamıştır. Geleneksel medyada belirli bir kaynaktan çıkan mizah içeriği artık internet yoluyla tüm dünyaya ve daha geniş kitlelere ulaşmaya başlamıştır (Boz, 2014: 157).

Yeni medya ile birlikte iletişim teknolojilerine özgü yeni mizah türleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Bir fikrin, düşünce veya davranış biçiminin aktarılması olarak tanımlanan internet meme'leri, insanların jest-mimik, yazı veya konuşma gibi yollarla ürettiği içeriklerdir (Kırık ve Saltık, 2017: 101). Türkiye'de daha çok "caps" (Capture Screenshot) olarak bilinen bu mizah türü, siyasetten spora, fikir adamlarından tarihî önemdeki kişilere kadar pek çok yelpazede hızla tüketilme niteliğine sahip, eğlence ve siyasî amaçlı üretilen içeriklerdir (Dağtaş ve Yıldırım, 2017: 25). İnternet meme'leri ve capsler, mizahın yeni medyadaki biçimidir. Bu mizah biçimi sadece gülme amaçlı değil aynı zamanda politik eleştirinin bir yolu olarak da kullanılmakta, muhalif bir temsil gücü oluşturmaktadır (Kırık ve Saltık, 2017: 106-107). Yeni medyada üretilen bu son mizah türleri, biçim, yayılım hızı, etik ve medya tüketimi bakımından geleneksel mizah türlerinden çok daha farklı olsa da siyasî eleştiri bakımından benzerlik göstermektedir.

Dijitalleşme ve Türkiye'de internet medyasının gelişmesi, 2000'li yıllarda karikatür ve mizah içeriklerinin değişiminde etkili olmuştur. Bu dönemde yayınlanan *Penguen, Uykusuz, Leman* gibi son dönem basılı mizah dergileri internet üzerinden de yayına başlamış, sosyal medya aracılığıyla karikatür ve diğer mizah ürünlerini paylaşarak okurlarıyla etkileşim içerisine girmiştir ve mizah içerikleri artık çok daha ulaşılabilir olmuştur (Uçan, 2013: 45). Yeni medyanın mizah basını üzerindeki olumlu etkisi, okurla etkileşim ve mizahın ihtiva ettiği eleştirel içeriğin daha hızlı ve kolay bir şekilde yayılımı olmuştur. Öte yandan internetin denetimsiz kullanımı, söz konusu mizah içeriklerinin gerçekliği çarpıtmasına ve yanlış bilgilerin mizah adı altında dolaşıma sokulmasına sebep olmaktadır.

SONUÇ

Türk mizah basını, 1870'li yıllardan günümüze kadar hem biçim hem de içerik yönüyle önemli gelişmeler kaydetmiştir. Mizah, bu uzun süreçte siyasî, sosyal ve ekonomik şartların etkisi altında kalmıştır. Bunlardan en önemlisi siyasî değişimlerdir. Türk basını, *Tercüman-ı Ahvâl* ile birlikte Batı tesirinde gazetecilik anlayışına geçiş yapmış; eleştiri unsuru, bir tür olarak bu anlayış doğrultusunda işlev görmüştür. Dolayısıyla mizah basınının gelişmesinde tenkidin bir tür olarak Türk basınına girmesi ve Batılılaşma eğilimi en büyük rolü oynamıştır.

Mizah basınının siyasî eleştiri gücünün insanlar üzerindeki etkisi arttıkça *Diyojen*'den günümüze kadar idarî ve bürokratik güç, mizah içeriklerini sınırlama gayreti içinde olmuştur. II. Abdülhamid devrinde Jön Türkler tarafından yurtdışında sürdürülen mizah yayıncılığı, II. Meşrutiyetle birlikte kısmen rahatlamış fakat daha sonra yine baskı altında tutulmaya çalışılmıştır. Basın kanunları ve düzenlemeleriyle alınan tedbirlerde mizah yayınlarının etkisi büyüktür. Çok partili siyasî hayatta mizah yayıncılığı yeniden politik eleştiri hürriyetine kavuşmuş; fakat DP'nin son dönemine doğru basın üzerindeki kısıtlamalar iktidardan bağımsız veya iktidara rağmen gazetecilik yapmanın zorluğunu hatırlatmıştır. Bu yüzden mizah basını idarî denetimin ve siyasî gücün gölgesinde kalmış olsa da tarihî süreçte her zaman gelişim seyrini sürdürmüştür.

Pek çok mizah türü içinde karikatür, ayrı bir şekilde konumlandırılmalıdır. Zira bugün hâlen karikatür ile mizahî anlatım en etkili iletişim ve eleştiri yolları arasındadır. Yakın geçmişi olduğu kadar yaşadığımız dönemi de resmeden karikatürler, zamanla çizgi karakterleri ve anlatım tekniği değişse bile okura hitap eden en etkili görüntülü mizah çeşidi olmuştur.

Sonuç olarak Türk mizah basını, tarihsel olarak değerlendirildiğinde aşağıda belirtilen özellikleriyle ön plana çıkmaktadır:

- Politik ve sosyal eleştiri, mizah basınının en önemli işlevi olmuştur.

• Türk mizahının temel kaynakları olan hoşgörü, zekâ ve hazırcevaplık mizah basınında da kendini göstermiştir.

• II. Meşrutiyet, Millî Mücadele ve çok partili dönemde (1950-1960) partileri/ideolojileri temsil eden iki farklı kutbun mizahı ortaya çıkmıştır.

• Modern mizah anlayışı, karikatürist kadronun basında kendini göstermesiyle önemli bir gelişim kaydetmiştir.

• Basını sınırlayan düzenlemeler mizah basınının politik eleştiri işlevini kısıtlamıştır.

• Modern gazetecilik anlayışı ile başlayan mizah basını, siyasî değişmelerden büyük ölçüde etkilenmiştir.

• Meşrutiyet'te gelişen milliyetçilik ideolojisi, Millî Mücadele döneminde ulus-devlet fikrinin etkisi altında bir mizah muhtevasına zemin hazırlarken, Erken Cumhuriyet döneminde inkılapları savunan bir mizah anlayışı ortaya çıkmıştır. II. Abdülhamit döneminde ise mizahın en önemli işlevi olan politik tenkit yurtdışında Jön Türkler tarafından yürütülürken yurtiçinde bundan uzak bir görünüm vardır.

• Fıkra ve muhavere gibi yazılı mizah ürünleri, zaman içerisinde popülerliğini görüntüye dayalı mizaha, özellikle karikatüre devretmiştir.

Günümüzde, yapay zekânın gelişimiyle beraber sayısı her geçen gün artan, internet ortamında hızla yayılan ve bir kısmı gerçekliği çarpıtma amacı taşıyan pek çok mizah içeriği dezenformasyon, misenformasyon, ve bilgi kirliliği yayarak yeni medya ortamının güvenilirliğini tehdit etmekte ve özel hayat ve telif hakkı ihlâli gibi meselelere sebep olabilmektedir. Mizah, gerçeklik algısını çarpıtmaya yönelik olarak da kullanılabilmektedir. Bununla birlikte özgün ve etkin mizahın daha hızlı yayılması ve etkileşime girerek yeni anlamlar kazanması bakımından yeni medya, önemli bir fırsat olarak da düşünülmelidir.

KAYNAKÇA

Akbaba. (1922, 7 Aralık). *Akbaba,* 1, 1.

Akbabaya dair. (1922, 7 Aralık). *Akbaba,* 1, 1.

Akın, D. (2022). İkinci Dünya Savaşı'nda basın ve yayın organlarının etkisi. *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 6*(2), 474-519. https://doi.org/10.30561/sinopusd.1206791

Akıncı, A. (2014). Türkiye'nin darbe geleneği: 1960 ve 1971 müdahaleleri. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi, 9*(1), 55-72.

Akünal, D. (1985). *Jön Türk gazeteleri*. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi Cilt 3 (s. 850-856) içinde. İletişim Yayınları.

Alabbasi, B. & Güz, N. (2022). İstikrarlı bir mizah dergisi: Karikatür. *Karadeniz Teknik Üniversitesi İletişim Araştırmaları Dergisi*, *12*(1),96-129. https://doi.org/10.53495/e-kiad.1078846

Alabbasi, B. (2021). *Türkiye'de mizah: 1936-1948 yılları arası karikatür dergisi örneği.* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

Alay, O. (2019). Mizah kavramı ve mizahın tarihsel süreci. *Türk Dili, 116*(808), 22-30.

Alsaç, Ü. (1994). *Türkiye'de karikatür, çizgi roman ve çizgi film*. İletişim Yayınları.

Altın, H. (2017). Osmanlı hiciv matbuatında Ermenilerin oynadığı role dair örnekler. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 7*(14), 27-44. https://doi.org/10.29029/busbed.327880

Ardıç, İ. S. (2009). *Kalem dergisi ve mizah anlayışı.* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi.

Balcıoğlu, S. (1973). *50 yılın Türk karikatürü.* İş Bankası Kültür Yayınları.

Bergson, H. (2014). *Gülme.* (D, Çetinkasap, Çev.). Türkiye İş Bankası Yayınları.

Boz, U. (2014). Toplumsal eleştiri yöntemi olarak mizah ve Türk mizahı: Yeni medyadan Bahattin örneği. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (21), 143-159. https://doi.org/10.31123/akil.442982

Büyük muzafferiyet nüshası. (1922, 5 Eylül). *Güleryüz,* 73, 1.

Cantek, L. (1996). *1985'ten 1995'e mizah dergileri*. Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi Cilt 14 (s. 914-916) içinde. İletişim Yayınları.

Cantek, L. (2015). *Markopaşa bir mizah ve muhalefet efsanesi.* (2. baskı). İletişim Yayınları.

Cem. (1910, 10 Kasım). *Cem,* 1, 1.

Critchley, S. (2002). *On humour.* Routledge.

Çakır, H. (2006). Tarihimizin ilk mizah dergisi Diyojen'in kapatma cezalarına yine mizahi yoldan gösterdiği tepkiler. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (15), 161-172.

Çeviker, T. (1985). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk karikatürü*. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi Cilt 4 (s. 1101-1108) içinde. İletişim Yayınları.

Dağtaş, E., & Yıldırım, O. (2017). Mizah Anlayışının Yeni Hali "Caps" leri "Dünya Tarihine Yön Veren Kişiler" üzerinden okumak. *Intermedia International E-journal, 4*(6), 14-39.

Davulcu Akbaba, E. (2013). *II. Meşrutiyet dönemi mizah basınında Osmanlı modernleşmesi ve eleştirel kodlar: (Kalem ve Cem dergileri üzerinden).* (Yayımlanmamış doktora tezi). Erciyes Üniversitesi.

Değirmencioğlu, G. (2015). Millî mücadele döneminde mizah basını: "Güleryüz" mizah gazetesinde yayımlanan karikatürlerin içerikleri üzerine bir inceleme. *Global Media Journal: Turkish Edition, 6*(11), 202-219.

Demirkol, G. (2015a). Kurtuluş Savaşı'nda mizahın iki cephesi: Güleryüz, Aydede'ye karşı. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi,* 41, 139-169.

Demirkol, G. (2015b). *Gündelik hayat ve basın: Gırgır mizah dergisinde gündelik hayatın dönüşümü (1972-1989).* (Yayımlanmamış doktora tezi). Gazi Üniversitesi.

Demirkol, G. (2016). Türkiye'nin ilk Türkçe mizah dergisi: Terakki. *Gazi Akademik Bakış*, *10*(19), 141-160. https://doi.org/10.19060/gav.321006

Devellioğlu, F. (2006). *Osmanlıca Türkçe ansiklopedik lügat.* (23. baskı). Aydın Kitabevi Yayınları.

Durmuş, G. (2018). II. Meşrutiyet dönemi mizah gazeteciliğinin önemli bir örneği: *Boşboğaz ile Güllabi*. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi (TEKE), 7*(2), 911-931.

Durmuş, İ. (2020). *Mizah*. TDV İslâm Ansiklopedisi Cilt 30 (s. 205-206) içinde. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Dursun, A. (2018). İnsan neden, nasıl, neye güler?: Keloğlan hiç alıyor masalında gülmece. *TÜRÜK Uluslararası Dil Edebiyat ve Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi, 1*(12), 38-48.

Ebüzziya, Z. (1994). *Diyojen*. TDV İslâm Ansiklopedisi Cilt 9 (s. 479-480) içinde. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Eroğul, C. (2003). *Demokrat Parti tarihi ve ideolojisi.* (4. baskı). İmge Kitabevi Yayınları.

Gellner, E. (2018). *Uluslar ve ulusçuluk.* (3. basım). Hil Yayın.

Gerçek, S. N. (1931). *Türk gazeteciliği.* İstanbul Devlet Matbaası.

Gevgili, A. (1983). *Türkiye basını*. Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi Cilt 1 (s. 202-228) içinde. İletişim Yayınları.

Güvenç, A. Ö. (2011). Dede Korkut Kitabı'nda mizah. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (46), 157-180.

Hanioğlu, M. Ş. (1985). *Jön Türk basını*. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi Cilt 3 (s. 844-850) içinde. İletişim Yayınları.

İskit, S. R. (1943). *Türkiye'de matbuat idareleri ve politikaları.* Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü.

Kahraman, Â. (2003). *Matbuat (Türk Edebiyatı)*. TDV İslâm Ansiklopedisi Cilt 28 (s. 121-125) içinde. İslâm Araştırmaları Merkezi.

Kahraman, Â. (2010). *Şinâsi*. TDV İslâm Ansiklopedisi Cilt 39 (s. 166-169) içinde. İslâm Araştırmaları Merkezi.

Kalem. (1908, 3 Eylül). *Kalem,* 1, 1.

Kâmiloğlu, Z. (2013). Penguen dergisinden hareketle Türk karikatür tarihinde mizahın saldırı işlevi. *Milli Folklor, 25*(98), 165-173.

Kılıçer, G. S. (2012). *Türkiye'de modernleşme ve gündelik yaşam: Akbaba üzerine bir inceleme (1929-1938).* (Yayımlanmamış doktora tezi). Gazi Üniversitesi.

Kırık, A. M., & Saltık, R. (2017). Sosyal medyanın dijital mizahı: İnternet Meme/Caps. *Atatürk İletişim Dergisi*, (12), 99-118.

Koestler, A. (1997). *Mizah yaratma eylemi.* (S. Kabakçıoğlu & Ö. Kabakçıoğlu, Çev.). İris Yayınları.

Koloğlu, O. (2006). *Osmanlı'dan 21. yüzyıla basın tarihi.* Pozitif Yayınları.

Korkmaz, D. (2021). *Markopaşa (1946-1950).*Gazeteciler Cemiyeti Yayınları.

Lewis, B. (1998). *Modern Türkiye'nin doğuşu*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Maarif-i Nazar. (1908, 3 Eylül). *Kalem,* 1, 1.

Marshall, C. & Rossman, G. B. (2016). *Designing qualitative research*. (Sixth edition). Sage publications.

Mukaddime. (1870, 24 Kasım). *Diyojen,* 1, 1.

Nesin, A. (2001). *Cumhuriyet dönemi Türk mizahı.* (Haz. Turgut Çeviker). (2. basım). Adam Yayınları.

Noonan, W. (2011). Reflecting back, or what can the French tell the English about humour? *Sydney Studies in English,* (37), 92-115.

Okay, C. (2004). *Dönemin mizah dergilerinde Milli Mücadele karikatürleri: 1919-1922.* Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Oral, T. (1996). *Türk mizah ve karikatürü (1980-1995).* Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi Cilt 14 (s. 906-910) içinde. İletişim Yayınları.

Öngören, F. (1983). *Cumhuriyet dönemi Türk mizahı ve hicvi.* Yonca Matbaası.

Öngören, F. (1998). *Cumhuriyet'in 75. yılında Türk mizahı ve hicvi.* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Özdemir, N. (2010). Mizah, eleştirel düşünce ve bilgelik. *Millî Folklor,* (87), 27-40.

Ross, A. (2005). *The language of humour*. Routledge.

Sipahioğlu, A. (1999). *Türk grafik mizah (1923-1980).* Dokuz Eylül Yayınları.

Şahin, E. (2017). Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Osmanlı'da mizah basını. *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *7*(2), 20-43.

Taşbaş, E. (2022, 16 Mayıs). Marko Paşa. https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/marko-pasa/ (Erişim Tarihi: 12 Ekim 2024)

TUFS.(2023, Nisan 5). Periodicals of Hakkı Tarık Us collection. http://www.tufs.ac.jp/common/fs/asw/tur/htu/ (Erişim Tarihi: 12 Ekim 2023)

Tunaya, T. Z. (1988). *Türkiye'de siyasal partiler (Cilt 1) II. Meşrutiyet dönemi.* (2. baskı). Hürriyet Vakfı Yayınları.

Türk, Ş. (2021). *XIX. yüzyıl mizah gazete ve dergileri.* (Yayımlanmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Tütengil, C. O. (1969). *Yeni Osmanlılar'dan bu yana İngiltere'de Türk gazeteciliği (1867-1967).*İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Uçan, B. (2013). Türkiye'de karikatürün dijital dönüşümü. *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication (TOJDAC), 3*(3), 41-50.

Uykusuz'a böyle veda ettiler: 'Üzgün değil kızgınım…' (2023, 25 Ocak). *Cumhuriyet.* https://www.cumhuriyet.com.tr/yasam/uykusuza-boyle-veda-ettiler-uzgun-degil-kizginim-2024839 (Erişim Tarihi: 6 Kasım 2023)

Ünver, M. (2013). *Eski Türkçe mizah dergilerinin açıklamalı bibliyografyası.* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi.

Varlık, M. B. (1985). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e mizah*. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi Cilt 4 (s. 1092-1100) içinde. İletişim Yayınları.

Yardımcı, İ. (2010). Mizah kavramı ve sanattaki yeri. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 3*(2), 1-41.

Yazıcı, N. (2011). Yazılı Türk mizahının gelişim sürecinde Batılı anlamda ilk mizah dergisi: *Cem*. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 6*(3), 1299-1313. 10.7827/TurkishStudies.2588

Yetim, F. & Akkoyunlu, S. B. (2017). Türk modernleşmesine erken Cumhuriyet dönemi basınında karikatür üzerinden bir bakış. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, *3*(3), 77-96. https://doi.org/10.21551/jhf.345039

Yılmaz, T. (2010). *Demokrat Parti döneminde muhalif bir mizah dergisi: Tef (1954-1955).* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi).Yıldız Teknik Üniversitesi.

Yücebaş, H. (1961). *Hiciv edebiyatı antolojisi.* (2. basım). Aka Kitabevi Yayınları.